

Met

Kwartaalblad
over
bijbelvertalen

Andere Woorden

30ste jaargang
december 2011

**De merkwaardige
drukgeschiedenis
van de Jehovabijbels
(1755-1762)**

A.J. van den Berg en
M.F.M. Knops

**Is er nog goed
nieuws?**

M.J. de Jong

**De Bijbel lezen in
laatmiddeleeuws
Europa**

S. Corbellini

**In memoriam Eugene
Nida (1914-2011)**

H. Sysling

**Interculturele
ontmoetingen
rondom de Bijbel**

W. van Saane

Met *Andere* Woorden

Kwartaalblad over bijbelvertalen

30ste jaargang nr. 4, december 2011

uitgave Nederlands Bijbelgenootschap in samenwerking met
het Vlaams Bijbelgenootschap

redactie Dr. A.J. van den Berg (hoofdredacteur), drs. A.M. Bol-Drieënhuizen
(eindredacteur), dr. R. Buitenwerf, dr. J. van Dorp, dr. M.J. de Jong,
drs. C. Verheul en prof.dr. L.J. de Vries

adviesraad Prof.dr. Th.A.J.M. Janssen, dr. J.C. van Loon,
dr. E. van Staalduine-Sulman

kopijredactie Drs. M.J.C. Hamers

redactiesecretariaat Y. Zwart

t 023-514 61 51

e yzwart@bijbelgenootschap.nl

p Postbus 620, 2003 RP Haarlem

beeldredactie A.E. Haverman

ontwerp HSTotaal Communicatie & Design, Haarlem

opmaak en druk De Groot Drukkerij bv, Goudriaan
ISSN 0168-18969

foto omslag *Tboec van den leuen ons heeren Jhesu Christi* (Zwolle, Peter van Os: 20 november
1495), ex Groningen, Universiteitsbibliotheek, INC 131 A, fol 3v.

Met Andere Woorden wordt gratis toegezonden aan hen die geïnteresseerd zijn in het vertalen van de Bijbel en de geschiedenis daarvan.

Bijdragen ter bestrijding van de onkosten van dit blad kunnen gestort worden op bankrekeningnummer 26 63 80 808 van het Nederlands Bijbelgenootschap te Haarlem, onder vermelding van 'gift *Met Andere Woorden*'.

Adreswijzigingen kunt u doorgeven door de adresband van dit nummer te voorzien van het juiste adres en deze retour te zenden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Voorbehoud:

De redactie wijst erop dat de mening die uit de artikelen spreekt niet overeen hoeft te komen met de mening van de redactie.

Artikelen voor *Met Andere Woorden* kunt u zenden aan het redactiesecretariaat, Y. Zwart, tel. 023 - 514 61 51, e-mail: yzwart@bijbelgenootschap.nl of Postbus 620, 2003 RP Haarlem. De redactie behoudt zich het recht voor artikelen te weigeren of (na overleg met de auteur) te wijzigen of in te korten.

Het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) is een vereniging zonder winstoogmerk. Voor de realisering van zijn taken is het NBG aangewezen op de financiële steun van zijn leden, giftgevers en relaties. Het NBG ontvangt geen subsidie van de overheid. Doelstelling van het NBG is ervoor te zorgen dat de Bijbel zo veel mogelijk mensen bereikt en aanspreekt.

U kunt het werk van het NBG in binnen- en buitenland steunen door uw lidmaatschap of door het geven van een gift op bankrekeningnummer 26 63 80 808 van het Nederlands Bijbelgenootschap te Haarlem, onder vermelding van 'gift NBG'. Meer informatie vindt u op www.bijbelgenootschap.nl.

Inhoud

De merkwaardige drukgeschiedenis van de Jehovahbijbels (1755-1762) 2

Anne Jaap van den Berg en Mathieu Knops

Is er nog goed nieuws? 16

Jeremia 23:33-40 en andere voorbeelden van woordspel in de *Bijbel in Gewone Taal*

Matthijs de Jong

De Bijbel lezen in laatmiddeleeuws Europa 29

Sabrina Corbellini

In memoriam Eugene Nida (1914-2011) 43

Harry Sysling

Interculturele ontmoetingen rondom de Bijbel 50

Wilbert van Saane

BOEK DER BOEKEN

D A T I S

DE GANSCH E H. SCHRIFT

Vervattende alle Kanonieke Boeken des

OUDEN EN NIEUWEN TESTAMENTS:

M E T

Het Aanhangfel van de

APOCRYPHE BOEKEN:

W A A R I N, W E L

Ten Grondslag gelegd is, en, zonder afwyken, gevolgd
de zin van, de

NEDERLANDSCHE OF STATEN BYBEL,

Met deszelven korte Inhouden, Kantteekeningen, Registers, enz.
in de nieuwste Drukken of uytgaven:

D O C H, T E G E L I K,

*Een proef gegeven van die Verbeteringen en Veranderingen in Taal en
Spelling, die deszelve, en de Nederduytsche Overzetting
in 't gemeen, noch konden worden toegevoegt:*

J A O O K,

*Als, by deszelve noch overtaalde worden, heere all', in 't O. T.
had kunnen gelaten worden Gods Gedinknaam J E H O V A H.*

A L L E S

Ter bevordering der naerfte en aangename Bybel-leefing, en dus van waarheit
geloof en Deugd, met ongelooflyke moeite in orde gebragt, en

Gedrukt, voor de Liefhebbers van zuivere Bybel-Taal,
M D C C L X I

▲ Titelblad Jehovabijbel 1761.

Foto: NBG/Sandra Haverman

De merkwaardige drukgeschiedenis van de Jehovabijbels (1755-1762)

Anne Jaap van den Berg en Mathieu Knops

In 1755 verscheen een bijzondere editie van de Statenbijbel waarin de taal licht gewijzigd en met name de spelling gemoderniseerd was. Het meest opvallende is dat de godsnaam HEERE was vervangen door JEHOVAH. Na 1755 volgden er nog uitgaven in 1756, 1761 en 1762. Nader onderzoek naar de drukgeschiedenis laat zien dat deze uitgave sterke overeenkomsten vertoont met een ‘gewone’ Statenbijbeleditie van dezelfde drukker uit 1748. In deze bijdrage gaan we nader in op de Jehovabijbel en de drukgeschiedenis ervan.

De Statenbijbel van de drukker Goetzee

Rond 1750 verschenen bij de Gorcumse drukker Nicolaas Goetzee (1696-1751) twee edities van de Statenvertaling, één in kwartoformaat en één in folio. Beide edities hebben als datering op het titelblad 1748, maar de datum van de opdracht (september 1749) en de datering van sommige kaarten in 1750 – vooral bedoeld om in de folio-editie bijgevoegd te worden, maar ook bruikbaar voor de kwarto-editie – geven aan dat de drukker vertraging had opgelopen. De kwarto-editie was in oktober 1749 gereed en pas in februari van 1751 maakte Goetzee bekend dat ‘heden Compleet by hem te bekomen is, de Bybel in *Folio*, en *Quarto*, met *Romeinsche Letteren*, en *volkomene Annotatiën*’¹ (om praktische redenen duiden we deze folio-editie in het vervolg aan als folio-editie of editie-1748).

De folio-editie was opgedragen aan de prins van Oranje, de bijbel in kwartoformaat aan baron Frederik Hendrik van Wassenaar, die een trouweling was van prins Willem IV. Met name de foliobijbel is een fraaie uitgave, waarin een gravure van J. de Wit met ernaast in dichtvorm een verklaring van Karel Koenraad Reitz is opgenomen.²

Tevens zijn in deze bijbel twaalf kaarten opgenomen van de predikant en cartograaf W.A. Bachiene. Bij elke kaart is een uitvoerige toelichting gevoegd. Bachiene verwierf meer bekendheid als geograaf dan als theoloog en wagens

V E R K L A R I N G V A N D E T I T E L P L A A T.

Hier kan men in 't verschiep *den eersten Vader* vinden
Met *zyne Gade* voor den val in 't *paradys*.
Een weinig voorwaards toont dit pronkstuk, op wat wys
D' Aardvader Abraham zyn' Zoon, dien teér beminden
Gereed sta t' offeren; terwyl GOD uit den hemel,
Tweemaal herhalende den naam van *Abraham*,
Hem met ontsteltenis doet omzien, en een *ram*,
Wiens hoorn in eenen struik verward is, door 't gewemel
Der blaieren zich vertoont. Daar achter legt te dromen
Rebecca's *besoeking*: hy ziet, hoe langs *de leer*
Een *rei van Engelen* dan opklim, dan weer neer.
Daar tegen over doet de kunst te voorschyn komen
GODS *alziens* *trouwen knucht*, en naar behoren dragen
De tafelen der wet. Hier hangt *de koop're slang*
Voor 't oog van Israël aan d' *opgerekte slang*.
Ter zyden zal het ook den kennen behagen,
Wanneer zy mogen zien *des Hogenpriesters* *voeten*
Met d' *arke des verbonds*. Die voorts het oog zal slaan
Naar boven, zal terstond op *Ararat* zien staan
Het schip, daar *Noachs* *huis* geen kwaad in had te vrezen.
Zie, hoe zich achter d' *Ark* verheffe *Babels* *toorn*.
Ook toont de voorground aan, hoe *David's* *aangezicht*
Naar 't voorgegane zy, en 't volgende gericht;
Terwyl hy door *zyn' borst* ons wonderen doet horen.
De *Heelste* is voorzien met *Rollen*, *Schryften*, *Psalmen*:
Dit alles schaduwt af de toekomst van *Gods Zoon*:
Dies zullen d' Engelen zo eenen schellen toon
Opheffen, dat daar van de lucht zal wedergalmen.

KAREL KOENRAAD REITZ

▲ Titelgravure en verklarend gedicht Goetsee-bijbels.

Foto's: NBG/Sandra Haverman

5-11 members in 4 families (see Table 1) were ascertained in 2002, in 3 families (see Table 1) in 2003, and in 1 family (see Table 1) in 2004. The 11 affected individuals were ascertained through the following methods: 1) 10 were referred to the authors by the referring physician, 2) 1 was referred to the authors by the referring physician, 3) 1 was referred to the authors by the referring physician, 4) 1 was referred to the authors by the referring physician, 5) 1 was referred to the authors by the referring physician, 6) 1 was referred to the authors by the referring physician, 7) 1 was referred to the authors by the referring physician, 8) 1 was referred to the authors by the referring physician, 9) 1 was referred to the authors by the referring physician, 10) 1 was referred to the authors by the referring physician, 11) 1 was referred to the authors by the referring physician.

zijn verdiensten op dat terrein (onder meer door zijn uitgave de *Heilige geographie* [...] in 1757, een beschrijving van Palestina en omstreken ten tijde van de Bijbel) werd hij in 1758 benoemd tot lid van de Hollandse Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem.³

Goetzee was een productief drukker; van hem zijn tussen 1732 en 1751 circa tachtig drukken bekend, voornamelijk theologische boeken, maar ook medische, geografische en historische werken.⁴ Zijn uitgaven uit 1748 zijn de eerste bijbels uit zijn fonds. Aan de folio-editie van 1748, waarvoor men kon intekenen, was lang gewerkt. Al in 1744 was hij met het drukken begonnen; in april 1745 berichtte hij aan de intekenaren dat hij was gekomen tot Samuel en uiteindelijk voltooide hij na veel tegenslag zijn werk in 1748. Hij koos echter voor nieuwe registers, die in maart 1749 klaar waren en de kaarten lieten, zoals we zagen, tot de zomer van 1750 op zich wachten. Behalve vertraging in het maken van de kaarten en naast tegenslag van diverse aard, zou de uitzonderlijk lange productietijd wel eens te maken kunnen hebben met een bedrijfsinterne omstandigheid van geheel andere aard dan Goetzee's vermeende onvermogen tot plannen. Het zal blijken dat er een samenhang is tussen de verschillende bijbelproducties van huize Goetzee, waaruit juist wel een sterke planmatigheid naar voren komt, onvermoed en tot dusver nimmer uit de doeken gedaan.⁵

De uitgave van 1748 is voor wat de bijbeltekst betreft in taalgebruik en spelling gelijk aan een gewone Statenbijbel. Op één punt na: in deze editie is voor het eerst sprake van het gebruik van de hoofdletter bij het persoonlijk voor-naamwoord dat naar God verwijst. Het gebruik van dergelijke hoofdletters vond pas een eeuw later in de edities van de Statenvertaling algemene ingang. Ook opvallend is de vormgeving: de aantekeningen waren niet, zoals over het algemeen gebruik was, naast de tekst geplaatst, maar eronder. Verder was de tekst gedrukt, zoals wel vaker gebeurde, in een Latijnse letter, wat voor andere boeken al lange tijd gewoon was, maar voor bijbels nog steeds uitzonderlijk. Eveneens valt het op dat ieder vers op een nieuwe regel begint. Er is echter nog een groot en uitzonderlijk verschil met andere edities van de Statenbijbel, namelijk dat voor het eerst de taal en de spelling van de aantekeningen zijn gemoderniseerd.⁶

De Jehovabijbel

In 1755 verscheen anoniem een bijbeluitgave met een vrij traditionele titel:

Biblia, of de gantsche H. Schrift des Ouden en Nieuwen Testaments. Uit de Hebreeuwsche en Grieksche talen, in çierlyk Nederduitsch, overgezet;

en voorzien met alle de kant-teekeningen en registers, overeenkomstig met de Bybel die door last van de Hoog-Mog. Heeren Staaten Generaal wordt uitgegeven. Zynde daar in alleenlyk de naamen Godts, JEHOVAH en JAH, volgens den grond-text in 't OUDE TESTAMENT, gesteld in plaats van 't Nederduitsche woord HEERE; benevens eenige veranderinge in de spelling en woord-voeging, naar de çierlykste Nederduitsche spraak-kunst. Voor de liefhebberen van de zuivere Nederduitsche taal.⁷

Hoewel deze bijbel anoniem was uitgegeven, is hij overduidelijk afkomstig uit de drukkerij van wijlen Goetsee, die nu beheerd werd door zijn weduwe. Niet alleen heeft hij dezelfde gravure, het bijgevoegde gedicht en de kaarten van Bachiene, ook uit de wijze van drukken blijkt een zeer grote overeenkomst met de door Goetsee uitgegeven foliobijbel van 1748. Verderop in dit artikel zullen we hier nog nader op ingaan. Dat hij anoniem is uitgegeven is begrijpelijk: wegens de vertaling van de godsnaam met JEHOVAH, die direct inging tegen het besluit van de synode van Dordrecht om deze weer te geven met HEERE, en het in taalgebruik openlijk afwijken van de editie van 1657, die beschouwd werd als de definitief juiste, zou deze uitgave niet geautoriseerd zijn, zoals behoorde. Op de achterzijde van het titelblad werd een 'Noodig Voorbericht' geplaatst opdat de 'lezer van dit voortreffelyk Bybel-stuk, waar van tot nog toe geen voorbeeld is, niet mogt denken dat hem hier, onder eenen schoonen glimp, een vervalschten *Bybel* word in de hand gestopt'. Opgemerkt wordt dat deze uitgave in alles, 'zoveel het zaakelyke aangaat', overeenkomt met de oorspronkelijke uitgaven van de Statenbijbel; alleen zijn er 'niet meer dan twee veranderinge in gemaakt'. De eerste is dat 'Godts gedenk-naam, JEHOVAH en die van JAH, onvertolkt gelaaten zijn, zo dat overal, daar in de andere Bybels HEERE met grooten letteren staat, hier in deeze Bybel het woord JEHOVAH [...] gevonden wordt. De tweede verandering bestaat daar in, dat men de spelling, woordvoeging en spreekwyzen van het Nederduitsch, voornamentlyk in de kant teekeningen, naar de taalkunde van de beroemste beschaavers van de Nederduitsche taale, als *Hoof*t, *Vondel*, *Vollenhove* [...] en anderen, gerigt heeft'. In deze bijbel is dus niet alleen de godsnaam anders weergegeven dan in de oorspronkelijke uitgaven, tevens zijn er wijzigingen aangebracht in taal en spelling. Dat laatste is zichtbaar aan de veranderingen van woorden als 'doe' in 'toen', 'ende' in 'en', spellingvereenvoudigingen zoals 'getuigenisse' door 'getuigenis', verder nog meer van dergelijke, zoals 'ck' door 'k', 's' door 'z' etc. Bij die veranderingen werden ook wel fouten gemaakt. Het woord 'uitzijen' uit Matteüs 23:24, dat 'uitziften' betekent, werd vervangen door 'uitzuigen'.⁸ Wat betreft de weergave van de godsnaam sloot de uitgever

zich aan bij wat vanaf de zestiende eeuw niet ongewoon was, namelijk Jehova;⁹ er waren ook Latijnse uitgaven met de vertaling Jehova. Ook de vertalers van de Statenbijbel waren deze mening toegedaan, zoals te lezen valt in kanttekening 7 bij Genesis 2:4:

Na de voleyndinge van het werck der scheppinge, wort hier aldereerst Gode de naem van IEHOVAH gegeven, beteeckenende den selfstandigen, selfwesenden, van hem selven zijnde van eeuwichheit tot eeuwichheit, ende den oorspronck ofte oorsake van het wesen aller dingen; daerom oock dese naem den waren Godt alleen toekomt. Onthoudt dit eens voor al; waer ghy voortaan het woord HEERE met groote letteren geschreven vindt, dat aldaer in 't Hebr. het woort IEHOVAH, ofte korter, IAH, staet.

Al tijdens de besprekingen over de Statenvertaling werd hierover gediscussieerd. Men wist echter dat de weergave van de klinkers niet zeker was en uiteindelijk werd, zoals bekend, gekozen voor de vertaling HEERE, waarmee men aansloot bij de traditie.¹⁰

Drukgeschiedenis

In 1756, 1761 en 1762 verschenen opnieuw uitgaven van de Jehovahbijbel, die echter op de titelbladen na,¹¹ in zetsel compleet gelijk zijn aan de editie van 1755 en dus ook gedrukt zijn bij Goetzee. In de uitgave uit 1762 is zelfs het drukkersvignet van Goetzee op de titelpagina opgenomen.¹² Alleen de titelpagina's zijn verschillend, maar die zijn er dan ook los bij ingebonden. Ook zijn er duidelijke verschillen in de titelweergaven, wat de indruk wilde wekken met nieuwe uitgaven van doen te hebben. Vertoont de uitgave van 1756 nog overeenkomsten met die van het jaar daarvoor (na de hoofdtitel is de titelbeschrijving verkort), die van 1761 verschilt, zoals de afbeelding op pagina 2 laat zien, aanmerkelijk terwijl in 1762 de gehele titel weer werd gewijzigd. Zo veranderde het *Boek der boeken* in *De gansche H: Schrift*, terwijl ook in de rest van de titel wijzigingen waren aangebracht. Ook in deze bijbels zijn de gravure met het verklarende gedicht en de kaarten opgenomen; tevens is de wijze van binden van het titelblad gelijk aan de vorige uitgaven sinds 1748.

Nu vertonen niet alleen de edities van de Jehovahversie onderling sterke gelijkenis, ook lijkt de editie van 1748 er buitengewoon sterk op. Als eerste valt op dat de boeken dezelfde omvang hebben, niet alleen in dikte maar ook in paginering. Bij nadere beschouwing blijkt zelfs de technische opbouw in katernen en losse bladen gelijk op te lopen. Zelfs de zogenoemde vingerafdruk, te weten de positie van bepaalde woorden in de tekst ten opzichte van de letter-cijfercom-

binatie van gesigioneerde rectozijden, blijkt zo vaak identiek in de editie-1748 en Jehovahversie, dat nader onderzoek wenselijk was.

In de Jehova-edities zijn de aantekeningen, op de eerste twee bijbelboeken na, in taal en spelling vrijwel geheel in overeenstemming met die uit de bijbels van 1748. Dus geheel nieuw waren ze niet in de editie van 1755, zoals het voorwoord meldt. Zelfs de godsnaam is, behalve in het eerste deel van Genesis, niet vervangen door JEHOVAH, maar is HEERE gebleven! Wel zijn, hoewel de tekst al gemoderniseerd was, in de aantekeningen van de eerste twee bijbelboeken toch nog enkele tekstuele en soms ook spellingwijzigingen aangebracht. Zo is op het eerste blad (A1) in aantekening 5 bij vers 2 'eijeren' (1748) vervangen door 'eijers', in aantekening 1 bij vers 6 'duid aan' (1748) gewijzigd in 'wordt hierdoor beduid' en op de versozijde is in aantekening 1 bij vers 2 'soorten van schepselen voort te brengen' veranderd in 'soorten van dingen te scheppen'.

Ondanks de grote gelijkenis treedt er verschil op wanneer er in aantekeningen – door Goetzee geplaatst aan de voet van de pagina's – wijzigingen zijn aangebracht: daardoor kan de katernsignatuur onder deze aantekeningen op een andere plaats terecht zijn gekomen. In dergelijke gevallen is niet alleen in de bijbeltekst, maar ook (op een enkele uitzondering na) in de aantekeningen de godsnaam weergegeven met JEHOVAH. Zo is dat enkele malen zichtbaar in de aantekeningen tot op blad 14 verso (D2). Op die bladen staan de katernsignaturen op een andere plaats dan in de editie-1748. Verandering in zowel tekst als spelling komen zo nu en dan nog voor, tot op blad 36 (I4) waar 'moge' vervangen is door 'mag'.¹³ Het lijkt erop dat er wel begonnen is met het wijzigen van het zetsel van de aantekeningen, maar dat men daarmee zeer spoedig gestopt is.

Het zetsel van de aantekeningen is in de editie van 1748, in tegenspraak met de opmerking daarover uit het 'Noodig voorbericht' uit de versies van 1755 en 1756, in ieder geval wat betreft de Profeten en het Nieuwe Testament geheel gelijk aan dat van de latere Jehovahbijbels.

Op grond van bovenstaande is de conclusie gewettigd dat bij het drukken van de editie-1748 gelijktijdig gewerkt is aan deze uitgave naar de editie van 1657, dus aan een 'gewone' Statenbijbel, én aan de tekstueel afwijkende Jehovahversie. Daarbij is van dezelfde drukvormen gebruik gemaakt voor beide versies: de marginalia, de voetnoten en de registers zijn – vrijwel geheel – identiek in spelling zowel als zetsel, maar de bovenliggende bijbeltekst is waar wenselijk vervangen door het aparte zetsel van de Jehovahtekst met zijn eigen woordkeus en spelling.

HET ZEVENENTWINTIGSTE KAPITTEL.

Weten van 't loofen der menschen, die Gode schuldig waren, p. 1, dat het loofen
van 't loofen, op. Dat loofen, of dat loofen, etc. Van dingen dat niet worden

behooren, en schuldig waren, of dat, etc. van de loofen der menschen,
op het van de menschen, die van 't loofen, etc.

1. **V**erder sprak **JEHOVAH** tot Mozes, zeggende:

2. Spreek tot de kinderen van Israël, en zeg tot hen, wanneer iemand ene gelofte ' zal afgezonderd hebben; naar ' uwe schattinge zullen ' de zielen ' **JEHOVAH**'s zyn:

3. Als uwe schatting voor enen man ' zal zyn van twintig jaren oud, tot enen, die zestig jaren oud is: dan zal uwe schatting zyn van vyftig ' fikelen zilvers, naar den fikel des Heiligdoms.

4. Maar is 't ene vrou, dan zal uwe schatting zyn dertig fikelen.

5. En is 't van enen, die vijf jaren oud is, tot enen, die twintig jaren oud is, zo zal uwe schatting voor enen man zyn vyf fikelen zilver, en voor ene vrouwe tien fikelen.

6. Maar is 't van enen, die ene maand oud is, tot enen, die vyf jaren oud is, zo zal uwe schatting voor enen man zyn vyf fikelen zilvers: en uwe schatting voor ene vrouwe zal zyn drie fikelen zilvers.

7. En is 't van enen, die zestig jaren oud is, en daer boven, is 't ene man, zo zal uwe schatting zyn vijftien fikelen: en voor ene vrouwe tien fikelen;

8. Maar zo hy armer is, ' dan uwe schattinge, zo zal hy zich voor het aangezichte des Priesters zetten, op dat de Priester hem schatne: na dat de hand des genen, die de gelofte gedaan heeft, zal kunnen bekomen, zal de Priester hem schatnen.

9. En indien het een beest is, daar van men **JEHOVAH** offerhande offert: alles, wat ' hy ' daar van **JEHOVAH** zal gegeven hebben, zal ' heilig zyn.

10. Hy zal niet vermangelen, noch het zelve

verwiscelen, een goed voor een kwaad, of een kwaad voor een goed: indien hy nochtans een beest voor een beest ' enigins verwiscelt, zo zal ' dit, en dat daar ' voor verwiscelt is, heilig zyn.

11. En indien het enig onrein beest is, van welk men **JEHOVAH** gene offerhande offert: zo zal hy dat beest voor het aangezichte des Priesters zetten.

12. En de Priester zal dat schatten ' naar dat het goed of kwaad is: naar uwe schattinge, Priester, zo zal het zyn.

13. Maar indien hy het ' immers loofen zal: zo zal hy deszelfs vyfde deel boven uwe schattinge toedoen.

14. En wanneer iemand zyn huis zal ' geheiligd hebben, dat het **JEHOVAH** heilig zy, zo zal de Priester dat schatten, naar dat het goed of kwaad is: gelyk de Priester dat geschat zal hebben, zo zal het slant hebben.

15. En indien hy, die het geheiligd heeft, zyn huis zal loofen: zo zal hy een vyfde deel van het geld uwer schattinge daar boven toedoen, zo zal het zyne zyn.

16. Indien ook iemand van den akker zynre bezittinge **JEHOVAH** iet geheiligd zal hebben, zo zal uwe schatting zyn ' naar zyn zaad: een ' Homer gerstenzaad zal zyn op vyftig fikelen zilvers.

17. Indien hy zynen akker van het ' jubeljaar aan geheiligd zal hebben: zo zal het ' naar uwe schattinge slant hebben.

18. Maar zo hy zynen akker na het jubeljaar geheiligd zal hebben: dan zal hem de Priester het geld rekenen, ' naar de jaren, die 'er noch overig zyn tot het jubeljaar: en zal van uwe schattinge ' afgetrokken worden.

1. "Twee, dat de dingen of personen, die hem verhooren, of in een verzameling zyn, hebbende die des **HEER** toe te eijnen tot een heilig gewest: ' welk ond. p. 14, dat, *heilig* genoemd wordt. ' Het **HEER** spreker des Priesters van, gelyk hier en ten 12. vers, dat deze schattinge slant moet, en dat de hand des genen, die de gelofte gedaan heeft, zal kunnen bekomen, naar welke het geestelike gebeden en gelofte wordt. ' Dit is, de personen of menschen. En Gen. 12. op p. 5. ' En volgens den Priesters, die des dings des **HEER** is, en wat dat van beboorte, verzamelen worden. *Idem*, des **HEER**.

2. "En, dat zy hem gelofte hebben, d. is, zo hy 12 vers 12, een uwe schatting te betalen.

3. "Twee, by die de heilige gedenke heeft. ' Dit is, van den zinnelooze in de wet te offeren. ' Maar, volgens, d. is ' volgende vers, of vers 14, dat, d. is, Gode toegewijd en geheiligd.

4. "Idem, verzameling verzameling. ' Twee, dat verhooren was. ' Idem.

naar verzameling, of een verzameling, d. is, dat in de plaats van ' verzameling

5. Zo ook ond. p. 12.

6. "Twee, om te onderscheiden, een goed en een kwaad beide een, en dat in een schatting in schatten. *Idem*, *volgens* en *volgens* loofen. *Idem* ook ond. p. 14.

7. "Idem, *Idem*, *Idem*.

8. "D. is, dat gebede Gode verzorging opgedragen en toegewijd zal hebben, dat door het des Priesters verzamelen. In welk geval, verzamelen moet het zelve loofen, d. is, de schattinge naar den Priesters verzorging gebeden moet, en die noch het veld dat dat by komen.

9. "D. is, naar de verzameling van ' een, ' dat eenige der land, beoogd moet worden, en dat het zelve verzamelen, dat voor de loofen van ' zelve beoogd moet worden.

10. "D. is, naar den prijs die ge loofen, dat dat land tot hem onderhouden, dat het den Heer geheiligd had, wie den voorgescreven prijs te betalen.

11. "D. is, naar dat 'er vele of sommige jaren tot het jubeljaar overblijven.

R 2

19. En

▲ Jehova-editie.

Foto: NBG/Sandra Haverman

telpagina's van het Nieuwe Testament en van de Apocriefe boeken, valt af te leiden dat Goetzee voor de Jehovahversie hier geen titelbladen of Franse titels op het oog had. Uiteindelijk heeft de weduwe voor sommige exemplaren van de Jehovahversie vervangende titelbladen (Nieuwe Testament) dan wel Franse titels (Nieuwe Testament en Apocriefe boeken) vervaardigd.

Dit drukproces kost natuurlijk veel meer tijd dan de druk van een enkele versie alleen. Het is deze parallele productie van twee versies, die als voornaamste factor mag gelden voor de vertraging die Goetzee ondervond, zoals hij in

zijn berichten aan de intekenaren telkens naar voren bracht. Wel zal dezelfde tijdsdruk een rol gespeeld hebben bij het stopzetten van het wijzigen van het zetsel van de aantekeningen na blad 36 (14).

Vermoedelijk durfde Goetzee het zelf bij het gereedkomen van beide versies begin 1751 uiteindelijk toch niet aan deze nieuwe bijbeleditie met een andere godsnaam en tekstwijzigingen al op de markt te brengen. Bovendien wilde hij natuurlijk niet twee verschillende uitgaven in hetzelfde jaar uitbrengen. Pas in 1755, vier jaar na het overlijden van Nicolaas Goetzee, heeft zijn weduwe zijn plan daadwerkelijk uitgevoerd en de bijbel in een vermoedelijk kleine oplage uitgegeven, zodat de uitgave nog met de oude voorraden uit 1751¹⁵ enkele keren herhaald kon worden, wat ook gebeurd is tot 1762, vaak met verschillende titelbladen per verschijningsjaar, hetgeen ook al duidt op verspreiding in minimale porties zelfs binnen een jaar.¹⁶

Intrigerend maar onbeantwoord blijft de vraag, of de Goetzees hun voorraden ongeautoriseerde Jehovakaternen tijdens de productie jaren – of zelfs daarna gedurende de periode van verspreiding – samen met de katernen van de editie-1748 hebben opgeslagen op de zolder van het huis van de autoriserende instantie, het Gorcumse stadhuis.¹⁷ Hoe dan ook: in een Utrechts exemplaar van de editie-1748 blijkt zetsel van de Jehovahversie voor te komen en dat gebeurt eerder wanneer de druksels dicht bij elkaar liggen.¹⁸

Noten

- 1 *Maandelyke Uittreksels, of Boekzaal der geleerde Waerelt*, oktober 1749, 455-456; februari 1751, 208. In 1751 was de kwarto-editie nog gewoon verkrijgbaar en dat is zij nog geruime tijd gebleven. In 1761 berichtte de weduwe Goetzee dat er bij haar nog 'maar weinige Exemplaren' te verkrijgen waren, een jaar later was er nog 'een zeer klein getal' voorradig. In de kwartobijbels van na begin 1751 konden de kaarten dus nog bijgebonden worden. Dat lijkt ook een verklaring te geven voor het feit dat in de thans bekende foliobijbels vaker kaarten aangetroffen worden dan in de kwarto-uitgaven. Tevens maakte Goetzee in zijn bericht melding van de boekhandels en plaatsen waar de bijbels te koop waren. Goetzee is in augustus 1751 overleden. In september van dat jaar maakte zijn weduwe opnieuw melding van de boekhandels en plaatsen waar de bijbels verkrijgbaar waren. Het waren er meer dan in februari, Boekzaal, september 1751, 309; september 1761, 826; mei 1762, 595. Zie ook: Bert Stamkot, *Het Gorcumse boek. Vijf eeuwen drukken, uitgeven, verzamelen, lezen en leren te Gorinchem*, Gorinchem 2004, 12-15.
- 2 Reitz was letterkundige en dichter. Hij werd in 1741 rector van de Latijnse school te Gorcum en was vanaf 1748 hoogleraar in Harderwijk, *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* III, 1049-1050.
- 3 F.A. van Lieburg, 'Willem Albert Bachiene' in: J. van den Berg e.a. (red.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, deel 4, Kampen 1998, 18-19. In 1795 gaf hij nog een *Bybel-Atlas* [...] met twaalf andere kaarten uit, waarvan de NBG-bibliotheek een ingekleurd exemplaar bezit (Utrecht: G.T. van Paddenburg en Zoon en Amsterdam: G. Warnars).

*Gedruckt voor Minnaars der zuivere Nederlandsche spraak, ter
wegneming der belemmeringen, door de verouderde
spelling, enz. in 't lezen veroorzaakt.*

M D C C L X I I.

*Gedruckt voor Minnaars der zuivere Nederlandsche spraak, ter
wegneming der belemmeringen, door de verouderde
spelling, enz. in 't lezen veroorzaakt.*

M D C C L X I I.

*Gedruckt voor Minnaars der zuivere Nederlandsche spraak, ter
wegneming der belemmeringen, door de verouderde
spelling, enz. in 't lezen veroorzaakt.*

M D C C L X I I.

▲ Uitsneden uit de titelbladen van de Jehovabijbel 1762.

De onderste heeft het drukkersvignet, de andere twee hebben ornamenten.

Foto 1 en 2: www.biblianeerlandica.be

Foto 3: NBG/Sandra Haverman

- 4 Stamkot, 182-192.
- 5 Over het drukverloop en de vertragingen daarbij maakte Goetzee regelmatig melding in *Boekzaal*, zo in april 1745, 460-462; oktober 1749. Zie over de planning ook Stamkot, 12-14.
- 6 De NBG-bibliotheek heeft een zeer fraai exemplaar van de bijbel uit 1748 met een prachtige bewerkte band en zilveren sloten, waarin de prentserie met titelpagina opgenomen is van Jan Luyken, de *Icones biblicae Veteris et N. Testamenti*, Amsterdam 1747. Van deze bijbel zijn ook exemplaren bekend gedrukt op blauw papier (aanwezig in de UB Amsterdam en in de bibliotheek van het Museum Meermanno te Den Haag). W.C. Poortman maakt melding van een editie uit 1758, maar die is door ons nergens aangetroffen, Wilco C. Poortman, *Boekzaal van de Nederlandse Bybels [...]*, 's-Gravenhage 1983, 249.
- 7 Van de uitgave uit 1755 zijn exemplaren bekend met van het NBG-exemplaar afwijkende titelpagina's. Bij één exemplaar is de tekst weliswaar dezelfde, maar de wijze van zetten verschilt en het heeft een ander vignet (KB te Den Haag). In de UB te Maastricht is een exemplaar met een in tekst afwijkende titelpagina. Daarin is onder meer het woord Biblia vervangen door Bybel, is de lay-out anders en de uitgave heeft een ander ornament.
- 8 Anne Jaap van den Berg en Boukje Thijs, *Uitgelezen. Bijbels en prentbijbels uit de vroegmoderne tijd*, Heerenveen 2010, 112-113; F.G.M. Broeyer, 'Hedendaagse versies van de Statenbijbel' in: H.W. Hollander, *Spectrum van bijbelvertalingen. Een gids*, Zoetermeer 1994, 25; zie ook de afbeeldingen.
- 9 W. Gesenius, *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, 18. Auflage, Berlin 1995, 447.
- 10 E. Tuinstra, 'De Godsnaam vertalen' in: H. van de Sandt en L. van Tongeren (red.), *Over de betekenis en het gebruik van de Godsnaam*, Boxtel-Brugge 1989, 107-108; *Uitgelezen*, 94, 95; C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers [...]* bewerkt door F.G.M. Broeyer, Haarlem – Brussel 1993, 238, 239.
- 11 Ook de tekst van het voorbericht, dat op de versozijde was gedrukt, was in de tweede editie in taal en spelling gewijzigd. Het woord JAH wordt daarin niet meer genoemd en het woord HEERE is tegen het gebruik in als HERE gespeld. In de latere edities is het voorbericht niet meer opgenomen.
- 12 Uit 1762 zijn nog twee edities bekend met hetzelfde titelblad, waarop niet het drukkersvignet is afgebeeld, maar onderling verschillende ornamenten (mededeling M. Claeys; zie de afbeeldingen op pagina 13). In de KB te Den Haag is een exemplaar waarin na het titelblad van deze Jehovahbijbel nota bene de opdracht van de Staten-Generaal uit de folio-editie van 1748 is ingebonden.
- 13 In de aantekeningen op blad 36 (l4) komt nog twee maal HEERE voor, maar dat is hier vermoedelijk niet gebruikt als verwijzing naar de Hebreeuwse godsnaam JHWH, maar er wordt, tenzij het een vergissing is, op deze plaatsen veeleer een weergave van het Hebreeuwse woord *'adonai* bedoeld. Een enkele keer is in de aantekeningen – zo op blad 9 (C1) – de tekst wel gewijzigd, maar is HEERE (bedoeld als verwijzing naar JHWH) ten onrechte blijven staan. Ook worden zo nu en dan katernsignatures nog op een andere positie aangetroffen, terwijl op die plaatsten tekst noch spelling van de aantekeningen afwijkt. De wijzigingen in positie zijn vaak licht en zijn in het OT na blad l4 twintig keer aangetroffen, in het NT nooit. In de apocriefen lijken ze dikwijls op een andere plaats te staan, maar omdat daar geen aantekeningen in voorkomen zijn ze direct onder de tekst geplaatst die immers in taal en spelling gewijzigd is. Slechts vier keer is er een katernsignatuur op een andere positie waargenomen.
- 14 Soms is er sprake van uitloop van de tekst op de volgende regel, maar dat geeft geen doorloop naar een volgende bladzijde.
- 15 Het extra papier dat de weduwe Goetzee in 1754 besteld had, was dus niet bedoeld voor de druk van de Jehovahbijbel, zoals Stamkot veronderstelt, Stamkot, 18.

- 16 De NBG-bibliotheek bezit beide edities uit 1748, alle edities van de Jehovahijbel, ook een extra grote uitgave van de editie uit 1762. Van de edities uit 1756 en 1761 zijn ook uitgaven gedrukt op extra groot en dik papier bekend.
- 17 Stamkot, 14.
- 18 Mededeling F.H. de Gooijer. Het exemplaar bevindt zich in de UB Utrecht. Het omkeerde gebeurde ook: in de bibliotheek van de Theologische Universiteit Kampen (Broederweg) is een exemplaar van de Jehova-editie 1762 met titelbladen NT en apocriefen uit de editie 1748 (mededeling mevr. M.Palma).

Dr. A.J. van den Berg is bibliothecaris van het Nederlands Bijbelgenootschap.

Drs. M.F.M. Knops is boekhistoricus en verbonden aan de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Momenteel is hij werkzaam als bibliograaf in het project Biblia Sacra van de Vrije Universiteit.

▲ Jeremia, uit: *Biblia ad vetustissima exemplaria [...]*, Venetië 1573.

Foto: NBG/Sandra Haverman

Is er nog goed nieuws?

Jeremia 23:33-40 en andere voorbeelden van woordspel in de *Bijbel in Gewone Taal*

Matthijs de Jong

Het Nederlands Bijbelgenootschap werkt momenteel aan de *Bijbel in Gewone Taal* (BGT). Dit wordt een vertaling in eenvoudig Nederlands, die voor iedereen begrijpelijk moet zijn, ook voor mensen die weinig lezen of moeite hebben met lezen. De vertaling zal verschijnen in 2014. Informatie is te vinden op www.bijbelgenootschap.nl, onder 'Bijbel in Gewone Taal'.

***Met Andere Woorden* schenkt aandacht aan deze nieuwe vertaling met een serie artikelen over specifieke vertaalkwesties. In deze aflevering gaat het over voorbeelden van creatief taalgebruik en woordspel en de manier waarop vertalers daarmee omgaan.**

De oordeelsprofetieën in het Oude Testament zijn meestal opgebouwd volgens een vast patroon. Twee vaste onderdelen zijn de aanklacht en de aankondiging.¹ In de aanklacht wordt de overtreding of misdaad van de geadresseerde benoemd, in de aankondiging wordt gezegd welke straf hij of zij tegemoet kan zien. Deze tweeledige opbouw van oordeelsprofetie dient het besef van rechtvaardigheid: iemand wordt niet zomaar bestraft, maar een strafaankondiging is altijd het gevolg van een bepaalde zonde of misdaad.

In veel gevallen wordt de billijkheid van de aangekondigde straf onderstreept door een woordovereenkomst tussen aanklacht en aankondiging. Een eenvoudig voorbeeld is te vinden in 1 Samuel 15:23. De profeet Samuel confronteert Saul met zijn ongehoorzaamheid aan Gods opdracht en zegt: 'Omdat u het woord (lees: het bevel) van de HEER hebt verworpen (*m's*), heeft de HEER u verworpen (*m's*): u zult niet langer koning zijn.' Met behulp van creatief taalgebruik wordt de correspondentie tussen aanklacht en strafaankondiging expliciet gemaakt. Het is meer dan stilistische franje: op deze manier wordt de indruk gewekt dat de straf passend is en terecht.

Met name in de profetenboeken komt dit verschijnsel van creatieve woordher-

haling en woordspel met regelmaat voor. Ik bespreek in dit artikel vier voorbeelden. De eerste drie dienen als illustratie van dit verschijnsel en laten zien wat de mogelijkheden en grenzen zijn van een weergave ervan in gewone taal. Het vierde en laatste voorbeeld, Jeremia 23:33-40, betreft een erg ingewikkelde passage. Ik ga daar uitvoeriger op in, met als doel duidelijk te maken welke stappen gezet moeten worden om de tekst te begrijpen, en wat vervolgens de mogelijkheden zijn voor een weergave ervan in gewone taal.

Jeremia 28:15-16

Het eerste voorbeeld betreft Jeremia 28:15-16a. Dit hoofdstuk beschrijft de confrontatie tussen Jeremia en de profeet Chananja. Het is Chananja die in het publieke treffen als winnaar uit de bus lijkt te komen (28:1-11), maar vervolgens stuurt God Jeremia opnieuw naar Chananja toe, deze keer met een onheilsboodschap aan hemzelf gericht, die onder meer deze woorden bevat (letterlijk weergegeven):

Luister goed, Chananja! De HEER heeft jou niet gezonden. Jij hebt het volk op leugens laten vertrouwen. Daarom, dit zegt de HEER: ‘ik ga jou zenden ... van de aarde weg! Nog dit jaar zul jij sterven.’

Tweemaal wordt *sjalach* ‘zenden’ gebruikt (in de *qal* en in de intensieve vorm, *piel*). De frase ‘de HEER heeft x niet gezonden’ komt in de teksten van Jeremia vaker voor, maar het tweede geval is een vorm van creatief taalgebruik: Chananja zal alsnog gestuurd worden door God, namelijk weggestuurd van de aarde. Die correspondentie moet in de vertaling bewaard blijven, ook in gewone taal. Om te voldoen aan de eisen van duidelijkheid en begrijpelijkheid, hebben we ervoor gekozen om niet te benoemen waar Chananja vandaan wordt gestuurd, maar juist expliciet te maken waar hij naartoe wordt gestuurd. Dat levert de volgende weergave op:

Luister goed, Chananja! De Heer heeft jou niet gestuurd. Jij laat het volk vertrouwen op leugens. Daarom zegt de Heer tegen jou: ‘Dit keer zal ik je wel sturen, maar dan naar het land van de dood! Je zult nog dit jaar sterven.’

Amos 8:1-2

In het verlengde van de creatieve woordherhaling ligt het woordspel: twee gelijkluidende woorden met verschillende betekenis vormen een betekenisvol verband. Dit type woordspel komt in de profetenboeken regelmatig voor,

bijvoorbeeld in de combinatie van beeld en betekenis. Een bekend voorbeeld is Amos 8:1-2. Daar wordt in het Hebreeuws een associatie opgeroepen tussen *qajits*, ‘zomers fruit, rijpe vruchten’ en *qets*, ‘einde’. Op die manier kan een ‘mand met rijpe vruchten’ symboliseren dat voor Israël het einde nabij gekomen is.

Het is in dit soort gevallen meestal niet mogelijk om het woordspel direct in het Nederlands om te zetten. Immers, in het Nederlands bestaat er geen associatie tussen ‘zomers fruit’ en ‘einde’. Het vereist dus ook creatief taalgebruik van de vertalers. In dit geval biedt het Nederlands een mogelijkheid die nog vrij dicht bij het Hebreeuws ligt: rijp fruit en de tijd die rijp is. Diverse Nederlandse vertalingen maken van die mogelijkheid gebruik. In de BGT luidt de tekst als volgt:

¹ God de Heer liet mij in een droom iets zien. Ik zag een mand met rijpe vruchten. ² De Heer vroeg mij: ‘Wat zie je, Amos?’ En ik zei: ‘Een mand met rijpe vruchten’. God zei: ‘Ook voor mijn volk Israël is de tijd rijp. Want de dag komt dat ik Israël zal straffen.

De uitdrukking ‘de tijd is rijp’ is niet heel eenvoudig (de volgende zin is daarom bewust expliciet geformuleerd, zodat de lezer daar houvast aan heeft), maar de woordherhaling is nodig voor de samenhang van de tekst.

Aan een mand met rijpe vruchten is op zichzelf niets negatiefs of onheilspellends te zien. Het is puur het woordspel waaraan deze passage zijn samenhang ontleent. Als dat niet in de vertaling terugkomt, valt de tekst in losse onderdelen uiteen. De woorden zijn dan wel correct weergegeven, maar de samenhang is weg.

Jeremia 1:11-12

Vergelijkbaar met Amos 8:1-2 is het tafereel dat Jeremia te zien krijgt in Jeremia 1:11-12. Ook Jeremia ziet iets bijzonders, dat door een woordassociatie verbonden wordt met een aankondiging van God. Het gaat om een associatie tussen *sjaqed*, ‘amandel’ en het werkwoord *sjaqad* ‘waken, de wacht houden’. In een letterlijke weergave:

Het woord van de HEER was tot mij: ‘Wat zie je, Jeremia?’ En ik zei: Ik zie een amandeltwijn. En de HEER zei tot mij: ‘Goed gezien! Want ik waak over mijn woord om het te doen!’

Een letterlijke weergave van de woordbetekenis is funest voor de betekenis van de tekst omdat dan de samenhang verdwijnt. Als vertalers ervoor kiezen om het Hebreeuwse woordspel in te wisselen voor een Nederlandse variant, moeten ze vaststellen wát het precieze punt is dat hier wordt gemaakt. Wat betekent ‘ik waak over mijn woord om het te doen’? De weinige teksten die een enigszins vergelijkbaar gebruik van ‘waken over ...’ bevatten (Jeremia 31:28, 44:27, Daniël 9:14), suggereren dat het erom gaat dat de Heer *vastbesloten* is om zijn woord tot uitvoer te brengen. God ziet er nauwlettend op toe dat wat hij zegt daadwerkelijk zal gebeuren. Dit is een passende boodschap aan het begin van het boek. Volgens de openingsverzen beslaat Jeremia’s optreden een periode van veertig jaar. En het ‘woord van God’ dat hij spreekt zal uiteindelijk uitlopen op de voltrekking van Gods gericht over Juda en Jeruzalem. De spanningsboog van het boek is groot, maar aan het begin staat Gods verzekering dat hij vastbesloten is om wat hij via de mond van Jeremia aankondigt ook daadwerkelijk te laten gebeuren.

Net zomin als een mand rijpe vruchten op zichzelf onheilspellend is, is een twijg van de amandel op zichzelf iets dat een voorzegde uitkomst garandeert.² Het enige verband dat wordt gelegd is een woordspel. In de *Bijbel in Gewone Taal* is dat als volgt weergegeven:

¹¹ De Heer vroeg aan mij: ‘Wat zie je daar, Jeremia?’ Ik zei: ‘Ik zie een bloeiende tak.’¹² En de Heer zei: ‘Dat heb je goed gezien. Die tak is uitgekomen. En alles wat ik zeg, zal ook uitkomen.’

Jeremia 23:33-40

Bovenstaande voorbeelden zijn toereikend als kennismaking met het verschijnsel van woordspel en de uitdagingen die dit biedt voor vertalers. We zullen ons nu richten op een meer uitgebreide passage die door een woordspel wordt gedomineerd, Jeremia 23:34-40. Het is een lastig stuk. De tekst draait om een tweeledige betekenis van het woord *massa*. De ene betekenis zou zijn ‘last’, datgene dat wordt opgeheven, gedragen, getransporteerd. De andere betekenis is ‘uitspraak’, ‘orakel’, datgene dat wordt aangeheven. Hier volgt een letterlijke weergave, waarin de term *massa* onvertaald wordt weergegeven:

³³ En als dit volk of een profeet of een priester je vraagt: ‘Wat is de *massa*’ van de HEER?’, antwoord hun dan: Jullie zijn de *massa*,³ en ik zal jullie afwerpen – spreekt de HEER. ³⁴ En de profeet of de priester of het volk dat zegt ‘*massa*’ van de HEER’, ik zal die man straffen samen met zijn familie.

³⁵ Zo moet u tegen elkaar spreken: ‘Wat heeft de HEER geantwoord’ en ‘Wat heeft de HEER gesproken?’ ³⁶ maar ‘de *massa*’ van de HEER’ zullen jullie niet langer noemen, want de *massa*’ is voor elk zijn woord, en jullie hebben de woorden van de levende God, de HEER van de hemelse machten, onze God, verdraaid. ³⁷ Vraag de profeet: ‘Wat heeft de HEER geantwoord’ en ‘Wat heeft de HEER gesproken?’

³⁸ Maar als jullie toch ‘*massa*’ van de HEER’ zeggen, daarom, zo zegt de HEER: Omdat jullie dit woord zeggen, ‘de *massa*’ van de HEER,’ en ik jullie heb laten weten: ‘jullie zullen niet meer zeggen, “de *massa*’ van de HEER”’, ³⁹ daarom, zie, ik ga jullie optillen⁴ en afwerpen, jullie en de stad die ik jullie en jullie vaders gegeven heb, van mijn aangezicht, ⁴⁰ en ik zal over jullie brengen eeuwige schand, en eeuwige schande, die nooit vergeten zal worden.

Op het eerste gezicht lijkt het een duistere tekst. Toch is het mogelijk de betekenis op het spoor te komen. Op het eind zal blijken dat een goed begrip van de strekking van de passage als geheel een voorwaarde is om tot een goede vertaling ervan te komen.

Uitspraak en last

Het woord *massa*’ wordt hier een aantal maal gebruikt in de betekenis ‘uitspraak’. Dat geldt voor alle gevallen waarin *massa*’ direct verbonden is met de godsnaam (JHWH), hier weergegeven als ‘*massa*’ van de HEER’, in vers 33a, vers 34, vers 36a en vers 38 (drie keer).

Verder zien we dat vers 33-34 en 39 woorden van gelijke strekking bevatten: het gaat over Gods strafaankondiging aan de geadresseerden in de tekst (‘jullie’). De straf zal er uit bestaan dat deze mensen worden ‘afgeworpen’ door God. In deze verzen is sprake van *massa*’ in de andere betekenis, ‘last, vracht’ (33b), en het bijbehorende werkwoord, *nasa*’, optillen (vers 39). In beide gevallen wordt het gevolgd door het werkwoord *ntsj*, dat hier ‘afwerpen, wegwerpen’ betekent. Zoals iemand een last van zijn schouders kan afwerpen, zo werpt de HEER zijn volk weg.

Het tussenliggende gedeelte, vers 35-38, draait om één en dezelfde kwestie: Men mag niet meer vragen naar een ‘uitspraak van de Heer’, maar alleen nog maar vragen naar wat de Heer heeft geantwoord of gesproken.

Alleen voor de tweede helft van vers 36 moeten we nog bepalen wat de betekenis is van *massa*’. De betekenis van het zinnetje ‘want de *massa*’ is voor elk zijn woord’ is niet makkelijk vast te stellen. Ik noem de optie die me het meest waarschijnlijk lijkt. Het zinnetje legt uit *waarom* het spreken over ‘het orakel

van de HEER' verkeerd is: omdat dat orakel voor ieder zijn eigen woord is.⁵ De echte woorden van God worden verdraaid, iedereen loopt rond met zijn eigen boodschap, en het wordt allemaal verkocht onder de naam 'orakel van de HEER'. Dát moet afgelopen zijn.

De term *massa'* komt acht keer voor in deze passage, waarvan zeven keer in de betekenis 'uitspraak, orakel' en eenmaal in de betekenis 'last, vracht'.

De context: 23:9-40

23:33-40 is deel van de eenheid 23:9-40. Deze tekst fulmineert in diverse toonaarden tegen 'de profeten'. De profeten zijn slecht en zondig (23:10-15), ze bedriegen het volk (23:16-17), ze zijn niet door de Heer gestuurd (23:21), ze spreken leugens in naam van de Heer (23:25), ze leuren met hun dromen en liegen al hun zogenaamde godswoorden bij elkaar (23:27-32).

Dit is echter niet het hele verhaal. Tegenover de leugens van de profeten staat het woord van de Heer. Dit wordt genoemd in vers 22 en vers 28-29. Het 'woord van de Heer' is precies wat de profeten niet hebben en niet spreken. Toch is dat woord er wel. Vers 9 beschrijft een ik-figuur die gekweld wordt door de heilige woorden van de Heer. Het is duidelijk wie hier bedoeld wordt: de gekwelde Jeremia, spreekbuis van Gods woedende woorden. Hij heeft Gods woedende boodschap letterlijk in zich. Hij spreekt als enige de waarheid. Zo is deze tirade tegen de leugenachtige profeten te begrijpen als afkomstig van de enige betrouwbare spreekbuis van God.

In vers 19-20 komt Jeremia direct aan het woord. Wat hij spreekt lijkt inderdaad in geen enkel opzicht op de sussende, hypocriete en fraai klinkende leugens van de profeten. Gods woorden uit de mond van Jeremia hebben niets gemeen met de leugens, dromen en neporakels van de profeten, even weinig als stro met graan gemeen heeft (28). De rode draad van 23:9-32 is het contrast tussen de leugens van vrede uit de mond van de profeten en Gods woedende boodschap uit de mond van Jeremia. Deze tweedeling loopt door in 23:33-40.

***massa'* als profetie: Klaagliederen 2:14**

In 23:33-40 wordt de *massa'* JHWH, de 'uitspraak van de HEER', op één lijn gezet met de droom, de leugens, en de zelfbedachte boodschap van de profeten in het voorgaande. De *massa'* JHWH staat aan de foute kant. En net zoals in het voorgaande tegenover de leugens en dromen het 'woord van God' staat, zo staat ook hier iets tegenover de 'uitspraak van de HEER', namelijk 'wat God heeft geantwoord' en 'wat God heeft gesproken' (35, 37). Dat is de goede kant. Past dit bij het gebruik van de term *massa'*? De term *massa'* komt in het Oude Testament ongeveer dertig keer voor in de betekenis 'uitspraak', 'orakel'. Som-

mige uitleggers hebben gesuggereerd dat de ándere betekenis van *massa*, ‘last, vracht’, erin doorklinkt, in die zin dat het om ‘onheilsorakels’ zou gaan (de last die God iemand te dragen geeft). Dat is echter niet zo overtuigend, omdat het voor een aantal gevallen al niet opgaat (bijvoorbeeld Spreuken 30:1, 31:1, Sirach 9:18). Er is een betere verklaring. Het werkwoord waarvan de term is afgeleid, *nasa*, ‘optillen, dragen’, komt voor in een vaste combinatie met *qol*, ‘stem’, in de betekenis ‘zijn stem verheffen’ (= spreken). Het werkwoord kan in die betekenis gebruikt worden, ‘spreken, aanheffen’, ook zonder dat het woord ‘stem’ er expliciet bij staat. Het afgeleide woord *massa* kan worden opgevat als ‘aanhelling, uitspraak’.⁶ Het komt voornamelijk voor in de profetenboeken als aanduiding van profetieën (Jesaja 13-23, Nahum 1:1, Habakuk 1:1, Zacharia 9:1, 12:1 en Maleachi 12:1). Het is in deze gevallen een term voor profetie, die niet polemisch gebruikt wordt. Dat is dus anders dan in het geval van Jeremia 23:33-40.

Een bruikbare parallel voor de passage in Jeremia vinden we in Klaagliederen 2:14. Daar staat in de NBV:

Je profeten hebben je (= vrouwe Jeruzalem) bedrogen met valse visioenen –
hadden ze maar je wandaden onthuld om je lot nog te keren!
Ze hebben je valse orakels verkondigd om je te misleiden.

We zitten hier in dezelfde sfeer als in Jeremia 23: de profeten bedriegen het volk met valse visioenen en dromen; door hun toedoen gaan Juda en Jeruzalem er onherroepelijk aan. De slotzin van Klaagliederen 2:14 luidt in een letterlijke weergave: ‘zij (de profeten) schouwden voor jou orakels, leugenachtig en verleidelijk.’ Hier wordt *massa* (in het meervoud) gebruikt als aanduiding voor profetische orakels in een uitgesproken negatieve context. Het gaat om valse profetie, zogenaamd geruststellende berichten van God. De tussenzin in 2:14 helpt om in te vullen waar we aan moeten denken. De profeten hadden de wandaden van Jeruzalem aan de kaak moeten stellen, maar in plaats daarvan verkondigden ze ‘prettig nieuws’, kalmerende woorden van vrede. We zien hier dezelfde tegenstelling als in Jeremia 23 tussen Gods echte boodschap (wandaden onthullen) en de leugenboodschap van de profeten (valse geruststelling).

Klaagliederen is verwant met Jeremia, de passage 2:13-15 had in het boek Jeremia kunnen staan. Er is alle reden om de manier waarop de term *massa* in Klaagliederen 2:14 gebruikt wordt, aan te grijpen voor de uitleg van Jeremia 23:33-40.

Het ‘orakel van de Heer’ in Jeremia 23:33-40

We kunnen *massa*’ JHWH in Jeremia 23:33-40 eveneens opvatten als verwijzing naar geruststellende maar leugenachtige orakels. Precies het type boodschap waar de profeten volgens Jeremia 23:9-32 mee rondlopen: de valse praatjes waarmee ze het volk misleiden. De boodschap van Jeremia 23:33-40 is, dat zulke orakels nooit meer serieus genomen mogen worden. Men mag er nooit meer om vragen. Voortaan mag men alleen nog maar luisteren naar wat God écht gezegd heeft.

Het lijkt een extreem verbod in het licht van andere profetenboeken die *massa*’ probleemloos gebruiken als aanduiding van woorden van God. Het verbod om naar een *massa*’-orakel te informeren lijkt echter precies op de categorische afwijzing van ‘de droom’ in Jeremia 23:25-28. Het Oude Testament kent talloze ‘dromen’ waarin God zich wel degelijk openbaart, maar Jeremia 23 is stellig en polemisch, net als Klaagliederen 2:14 overigens: alles in de sfeer van godsraadpleging wordt radicaal afgewezen (schouwingen, dromen, orakels). Het enige dat overblijft is Gods woord.

In de aankondiging (vers 33b) wordt *massa*’ in de andere betekenis gebruikt: ‘jullie zijn de *massa*’ (de last) en ik ga jullie afwerpen’. Dat laatste is een aanduiding van Gods straf. De passage zit dus helder in elkaar. Zolang het gaat over het ‘vergrijp’, wordt *massa*’ gebruikt in de betekenis ‘orakel met positieve strekking’. En zodra het de strafaankondiging betreft, verschuift de betekenis: dan hebben we *massa*’ als last die wordt afgeworpen, als beeld van de straf. Dat is precies in overeenstemming met de eerder genoemde voorbeelden in dit artikel: het woordspel legt een associatief verband tussen twee verschillende onderdelen in de tekst, bijvoorbeeld tussen beeld en betekenis (Amos 8:1-2 en Jeremia 1:11-12), of tussen aanklacht en strafaankondiging (1 Samuel 15:23 en Jeremia 28:15-16).

Vertaaloplossingen

De samenhang tussen ‘vergrijp’ en ‘straf’, uitgedrukt door het woordspel met *massa*’, zou in de vertaling zichtbaar moeten blijven. De moeilijkheid is dat ‘orakel’ en ‘last’ in het Nederlands geen enkel verband oproepen, en dat het lastig is om er een gelijkwaardig woordspel voor in de plaats te stellen.

Een veilige weg lijkt te zijn om de twee termen dan maar verschillend te vertalen en de woordovereenkomst met een noot aan te duiden, zoals wordt gedaan in de Engelse *Good News Bible* (1992), in Jeremia 23:33:

The LORD said to me, Jeremiah, when one of my people or a prophet or a priest asks you, ‘What is the LORD’s message?’ you are to say, ‘You are a burden* to the LORD, and he is going to get rid of you.’

* The Hebrew word for *message* and *burden* is the same.

Het nadeel is dat de tekst op deze manier zijn zeggingskracht verliest. Een aardige poging om het woordspel te behouden, als klankspel in dit geval, vinden we in de *Contemporary English Version* (1999), Jeremia 23:33:

The LORD said to me: Jeremiah, when a prophet or a priest or anyone else comes to you and asks, “Does the LORD have news for us?” tell them, “You people are a nuisance to the LORD, and he will get rid of you.”

Wie de Nederlandse vertalingen bekijkt, zal constateren dat die unaniem op een ander spoor zitten.⁷ Ze geven de term *massa*’ in 23:33-40 in alle gevallen weer met ‘last’. Ter illustratie hiervan de *NBG-vertaling 1951*, Jeremia 23:33:

Wanneer nu dit volk of een profeet of een priester u vraagt: Wat is des HEREN last? zeg dan tot hen: Gij zijt de last, en Ik zal u afwerpen, luidt het woord des HEREN.’

Dit was aanvankelijk ook bedoeld als woordspel met last in de betekenis ‘vracht’ en de betekenis ‘opdracht, gebod’ (denk aan het woord ‘gelasten’). Het is echter de vraag of dit woordspel voor veel hedendaagse lezers nog betekenisvol is. Bovendien roept het woord last in de betekenis ‘opdracht, gebod’, een beeld op dat op gespannen voet staat met de hierboven beschreven betekenis van *massa*’ als ‘orakel met veronderstelde positieve strekking’. Op woordniveau is de vertaling weliswaar geslaagd, maar de zin en betekenis van de passage als geheel lijken achter de horizon te verdwijnen.

Als *massa*’ zeven van de acht keer ‘uitspraak, orakel’ betekent en slechts eenmaal (in vers 33b) ‘last’, is het niet opportuun om overal ‘last’ te vertalen. Dat leidt onherroepelijk tot een verschuiving van de betekenis van de tekst. Bovendien, het gaat in vers 33b (en in de parallel, vers 39) weliswaar over het afwerpen van een last, maar dat betreft overduidelijk een metafoor voor Gods straffende ingrijpen. Het is in mijn ogen een vergissing om het beeld van de ‘last’ een allesbepalende rol te geven in de vertaling. Ten slotte moet ook de samenhang van 23:9-40 als geheel voor ogen worden gehouden: het betreft

een tekst die allerlei vormen van valse en bedrieglijke profetie scherp afwijst. Het lijkt daarom beter om bij een vertaling 23:33-40 de kritiek op het vragen naar orakels van de HEER vanuit een (misplaatste) positieve verwachting als leidraad te nemen. Dat sluit aan bij het dominante gebruik van *massa*, ‘uitspraak’, in de tekst en bij het tekstgeheel van 23:9-40.

Jeremia 23:33-40 in de BGT

De *Bijbel in Gewone Taal* wil een duidelijke en begrijpelijke tekst bieden. Om aan dat criterium te kunnen voldoen, moet de samenhang tussen ‘vergrijp’ en ‘strafaankondiging’ herkenbaar blijven. Die samenhang moet in de tekst zelf expliciet tot uitdrukking komen, en kan niet worden uitbesteed aan een verklarende voetnoot. De term ‘last’ is niet goed bruikbaar. Het woord betekent in het Nederlands in de eerste plaats iets anders. En ook al komt ‘last’ wel voor in de BGT – in zinnen als ‘een zware last op iemands schouders’ of ‘een last die op iemand drukt’ – in deze passage zou het problematisch zijn, omdat het hier een gecompliceerd beeld betreft: God zal de last (= het volk) van zich afwerpen (= straffen). De andere betekenis van *massa*, ‘uitspraak’, is makkelijker, en bovendien, zoals hierboven betoogd, dominanter aanwezig in de tekst. Die betekenis hebben we als ons uitgangspunt genomen. De vertaling poogt de strekking van de tekst over te brengen. Achter de vraag in vers 33 ligt de gedachte: God gaat ons helpen en redden, alles komt goed. We hebben die positieve verwachting expliciet gemaakt door te vertalen: ‘Is er nog goed nieuws van de Heer?’ In de tekst wordt een streep gehaald door die positieve verwachting. Het komt niet goed, er komt straf. Om de samenhang tussen ‘vergrijp’ en ‘strafaankondiging’ tot uitdrukking te brengen, gebruiken we de formulering: ‘dan worden jullie zelf het nieuws’.

Conclusie

Vertalen in gewone taal brengt allerlei beperkingen met zich mee. Het is niet eenvoudig om de stijlkenmerken van de brontekst in zo’n vertaling te behouden. Veel stijlkenmerken vormen echter een wezenlijk onderdeel van de tekst, en zijn niet te beschouwen als loshangende franje. Dat geldt zeker voor de voorbeelden van creatief taalgebruik en woordspel die hier besproken zijn. De *Bijbel in Gewone Taal* heeft de ambitie om met de beschikbare taalmiddelen zulke wezenlijke stijlkenmerken zo veel mogelijk te honoreren. De hier besproken voorbeelden laten zien dat een eenvoudige vertaling geen versimpelde vertaling is.

Vraag nooit meer: Is er nog goed nieuws van de Heer?

³³ De Heer zei tegen Jeremia: 'Stel dat een profeet of priester of iemand anders van het volk aan jou vraagt: 'Is er nog goed nieuws van de Heer?' Dan moet je zeggen: 'Vraag nooit meer om goed nieuws van de Heer! Want dan zorgt hij ervoor dat het helemaal fout gaat met jullie! En dan worden jullie zelf het nieuws.'

De Heer zegt: ³⁴ 'Iedereen die nog vraagt om goed nieuws van de Heer, wordt gestraft, samen met zijn hele familie. ³⁵ Jullie mogen alleen dit vragen: 'Wat wil de Heer?' en: 'Wat heeft de Heer gezegd?'

³⁶ Ik ben de levende God, de machtige Heer, jullie God. Jullie hebben mijn woorden veranderd in leugens! En jullie noemen die leugens 'goed nieuws van de Heer'. Maar waag het niet om dat nog te zeggen! ³⁷⁻³⁸ Vraag dus nooit meer aan een profeet: 'Is er nog goed nieuws van de Heer?' Het enige dat je mag vragen is: 'Wat wil de Heer?' en: 'Wat heeft de Heer gezegd?'

De Heer zegt: 'Stel dat jullie niet willen luisteren, en toch vragen: 'Is er nog goed nieuws van de Heer?' ³⁹ Dan worden jullie zelf het nieuws. Want dan zorg ik ervoor dat het helemaal fout gaat met jullie. Dan stuur ik jullie naar een ver land. Dan vernietig ik Jeruzalem, de stad die ik gegeven heb aan jullie en aan jullie voorouders.

⁴⁰ Dan zullen jullie belachelijk gemaakt worden, altijd en overal. Dan zullen jullie je voor altijd moeten schamen. Dan zijn jullie het nieuws dat nooit vergeten wordt."

Noten

- ¹ Een studie naar dit verschijnsel is door Claus Westermann, *Grundformen Prophetischer Rede*, voor het eerst in 1960 gepubliceerd.
- ² In het Hebreeuws wordt de amandel *sjaqed* genoemd, 'de waakzame', wat samenhangt met het feit dat de amandel als eerste in bloei staat (eind januari, begin februari). Wanneer men echter de strekking van Jeremia 1:11-12 probeert vast te stellen vanuit de etymologie van *sjaqed*, is de verleiding groot in te spelen op het 'als eerste' tot bloei komen en dus op het *spoedige karakter* van de verwerkelijking van Gods woorden. Dat is niet wat er in vers 12 bedoeld wordt.
- ³ Vrijwel algemeen wordt gekozen voor een woordscheiding van de Hebreeuwse consonanttekst die afwijkt van de masoretische tekst, namelijk '*attem hamassa*': jullie zijn de *massa*'.
- ⁴ Vrijwel algemeen wordt gekozen voor een lezing met *s* in plaats van *sj*, dus voor een vorm van *nasa*', 'optillen, dragen'.
- ⁵ Zie Georg Fischer, *Jeremia 1-25* (Herders Theologischer Kommentar zum Alten Testament, Freiburg 2005), 707-708. Andere voor dit artikel geraadpleegde commentaren zijn Robert P. Carroll, *Jeremiah: A Commentary* (Old Testament

Library, Philadelphia 1986) en William McKane, *A Critical and Exegetical Commentary on Jeremiah. Volume 1* (International Critical Commentary, Edinburgh 1986).

- 6 Zie Hans-Peter Müller, *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament V* (Stuttgart 1984), 20-25.
- 7 Dit geldt voor de Statenvertaling, de NBG-vertaling 1951, de Groot Nieuws Bijbel, de Willibrordvertaling, De Nieuwe Bijbelvertaling, de Naardense Bijbel en de Herziene Statenvertaling.

Dr. M.J. de Jong is als bijbelwetenschapper werkzaam bij het Nederlands Bijbelgenootschap. Voor de Bijbel in Gewone Taal werkt hij onder meer aan het boek Jeremia.

De Bijbel lezen in laatmiddeleeuws Europa¹

Sabrina Corbellini

De combinatie ‘bijbel’ en ‘lezen’ kan vreemd klinken als de bestudeerde tijdspanne de late middeleeuwen zijn. Ondanks de aandacht voor de aanwezigheid en de verspreiding van middeleeuwse bijbelvertalingen, is nog steeds weinig bekend over de daadwerkelijke vertalers, lezers en gebruikers van deze vertalingen.

In deze bijdrage zal worden ingegaan op de problematiek van het vertalen en van het lezen van de Bijbel gedurende de late middeleeuwen, met specifieke aandacht voor de persoonlijkheid en de motieven van de vertalers en voor de identiteit en de houding van de lezers. Wie zijn de vertalers en waarom besluiten zij de Bijbel naar de volkstaal over te zetten? Wie zijn de lezers? Maar ook: hoe kunnen wij de verspreiding van middeleeuwse bijbelvertalingen in kaart brengen?

De vertalers

De auteur van de eerste Nederlandse bijbelvertaling die vrijwel geheel uit proza bestaat, is de mysterieuze ‘bijbelvertaler van 1360-1361’. Deze auteur, die mogelijk geïdentificeerd kan worden als de Hernse kartuizer Petrus Naghel,² richt zich in de proloog van zijn vertaling tot zijn lezers:

Ik heb lang de wens gekoesterd de Bijbel, het fundament voor alle gewijde geschriften, te vertalen van het Latijn in het Nederlands. Ik hoop dat vele vrome mensen die geen theologische opleiding hebben (en die geen Latijn kennen) er gebruik van kunnen maken en er profijt van kunnen hebben, en dat zij hun vrije tijd daarmee kunnen vullen in plaats van zich met onnutte zaken bezig te houden, (in het bijzonder) op die dagen die ingesteld zijn door de heilige kerk.³

Zijn boodschap is duidelijk: zijn vertaling moet de ‘gewone mensen’ bescherming bieden tegen zonde als gevolg van ledigheid. Het lezen van de Bijbel is

een remedie tegen de verleidingen van de wereld.

De preoccupatie van Naghel wordt gedeeld door andere vertalers van de Bijbel in middeleeuws Europa. Niccolò Malerbi, de vertaler van de eerste gedrukte Italiaanse vertaling van de Bijbel (1471), verklaart dat zijn vertaling een middel is om de *scientia del ben vivere* (de kunst van het leven volgens de regels van de moraal en het geloof) te leren en bestemd is voor iedereen die geen kennis van het Latijn heeft.⁴ De Franse Guiart des Moulins vertaalt tussen 1291 en 1295 zijn *Historiebijbel* om alle leken de ‘mogelijkheid te geven de Schrift te lezen’ en daar lering uit te trekken.⁵

Het lezen van de Bijbel is bovendien veel geschikter voor de geestelijke groei van leken dan het lezen van ridderromans en liefdesverhalen, zoals de moderne devoot Gerard Zerbolt van Zutphen (1367-1398) betoogt in zijn pleidooi voor bijbels in de volkstaal. Zijn mening wordt herhaald in de proloog van de eerste gedrukte Bijbel in het Middelnederlands (de *Delftse Bijbel* van 1477):

Er zijn vele mensen die wereldlijke boeken lezen, boeken over ambachten, wetenschap en over oude machthebbers die de wereld dienden (zoals de helden uit de Arthur- en Karel-epiek, SC). Het is zonde van de tijd, want daarin kun je geen zaligheid voor je ziel vinden.⁶

De nadruk ligt zonder twijfel op een nauwkeurige en diepgaande lezing van de bijbelse tekst, een leeshouding die het mogelijk maakt om zich de tekst van de Schrift eigen te maken, door te lezen en te horen lezen, te memoriseren en te herhalen. De tekst van de Bijbel moet onderdeel worden van het dagelijks leven van de gelovigen en moet hen inspireren, niet uitsluitend in het gebed en in devotionele activiteiten, maar ook – en bovenal – gedurende hun dagelijks handelen.

Dezelfde prologen die de lezers aanmoedigen om zich de tekst van de Bijbel eigen te maken, geven ook de zorg en de voorzichtigheid van de vertalers weer: het vertalen van de Bijbel is ‘negheen cleyn dinc’, zoals Naghel zijn lezers meedeelt.⁷ De problemen zijn van tweeërlei aard. Allereerst is het noodzakelijk een goede en verantwoorde vertaling te presenteren aan ongeschoolde lezers, die begeleid moeten worden in een correcte interpretatie van de tekst. Dit probleem wordt in veel gevallen opgelost door het toevoegen van commentaar, in de vorm van glossen die de ‘duistere’ tekst begrijpelijker moeten maken. Vanzelfsprekend moet voor de lezers het onderscheid tussen tekst en commentaar duidelijk zijn: de glossen worden dus voorafgegaan door een rood paragraafteken of ze zijn met rood onderstreept. In één oogopslag moet zelfs

de onervaren lezer het verschil tussen de Schrift en de uitleg kunnen zien. De vertalers proberen dus ook de lay-out van de bijbels te bepalen. Zij weten dat hun tekst zal worden verspreid, ook onder niet-professionele gebruikers van de Schrift, en vragen de kopiisten nadrukkelijk aandacht te schenken aan de vormgeving want, zoals een anonieme Italiaanse vertaler van het Nieuwe Testament schrijft, ‘ieder tekstonderdeel, zelfs het kleinste element, kan de betekenis beïnvloeden’.⁸

Een tweede pijnpunt is de angst voor negatieve reacties en kritiek van de clerus op de kwaliteit van de vertaling, en – wat belangrijker is – op het bijbelvertalen in de volkstaal. Het bekendmaken van de Bijbel aan mensen die geen Latijn kennen, en aan leken in het algemeen zou mogelijk op weerstand kunnen stuiten. Naghel is bijzonder bezorgd: hij spreekt zelfs van ‘razende honden’ die hem zouden kunnen aanvallen en straffen voor zijn initiatief. Deze uitspraken zijn in de literatuur vaak letterlijk geïnterpreteerd en in verband gebracht met initiatieven van de kerk van Rome tegen het vertalen en het lezen van bijbels in de volkstaal. In de afgelopen jaren is het echter steeds duidelijker geworden dat er in de middeleeuwen nooit sprake is geweest van een algemeen verbod op de verspreiding van de Bijbel in de volkstaal, met uitzondering van plaatselijke verboden voor zeer specifieke situaties (bijvoorbeeld Zuid-Frankrijk, de regio waar ketterse groepen zoals de Katharen leefden).⁹

In de woorden van Naghel weerklinken bovendien ook andere geluiden: een nadrukkelijke kritiek op de clerus, die volgens Naghel de leken niet zou helpen om daadwerkelijk een deugdzaam leven volgens de leer van het evangelie te leiden, en een echo van de uitspraken van Hiëronymus, de bijbelvertaler bij uitstek die als model en inspiratie heeft gediend voor alle middeleeuwse vertalers. Ook Hiëronymus biecht in een brief aan zijn opdrachtgever, paus Damasus, zijn zorgen voor het uitvoeren van de vertaalopdracht op: hij is bevreesd voor de reacties van de gebruikers van zijn werk, omdat hij een oude en vertrouwde vertaling moet vervangen door een nieuwe en onbekende versie en hij zou kunnen worden beschimpt als een heiligschenners of een vervalser. Maar Naghel is, net als Hiëronymus, overtuigd van zijn missie en hij is bereid, zij het met de nodige voorzichtigheid, het werk voort te zetten.¹⁰

De lezers

Maar voor wie worden deze vertalingen gemaakt? Wie zijn de leken die dankzij de inspanningen van Europese bijbelvertalers toegang krijgen tot de Schrift in hun volkstaal? In enkele gevallen is het mogelijk om de vertaling terug te voeren op een specifieke vraag of opdracht door leken (of groepen van leken)

uit verschillende lagen van de samenleving. Zo vermeldt Naghel dat hij de vertaling heeft gemaakt in opdracht van Jan Taye, een Brusselse patriciër.¹¹ Het initiatief voor enkele Franse bijbelvertalingen kan herleid worden tot de koningen van Frankrijk.¹² De Italiaanse dominicaan Domenico Cavalca (Pisa, 1270-1341) vermeldt in zijn proloog expliciet dat hij zijn vertaling vervaardigd heeft voor ‘devote mensen’, leden van een van de broederschappen (de Confraternita dei Disciplinati della Croce) die door de dominicanen werden geleid.

Leken zijn dus niet uitsluitend passieve ontvangers van bijbelvertalingen, maar zij zijn juist actief: zij vragen nadrukkelijk naar versies van de Schrift in de volkstaal. De vertalers reageren op deze vraag, ontstaan uit een toenemende alfabetisering maar ook uit een groeiend religieus bewustzijn, en zij presenteren aan hun publiek vertalingen van volledige bijbels of van specifieke bijbelboeken. Ondanks de aanwezigheid en de verspreiding van vertalingen van het Oude Testament in middeleeuws Europa, ligt de nadruk van het vertaalproces op het Nieuwe Testament en in het bijzonder op de evangeliën, overgeleverd in de traditionele reeks van de vier evangeliën of in de vorm van een evangelieharmonie.¹³

Om het gebruik van de Schrift voor niet-geoefende lezers te vergemakkelijken en te begeleiden wordt door de vertalers bijzondere aandacht geschonken aan de lay-out van de handschriften. Naast glossen en commentaren (die, zoals wij reeds gezien hebben, zichtbaar moeten blijven in de handschriften), worden aan de teksten prologen, inhoudsopgaven, lijsten van hoofdstukken en tabellen toegevoegd, die de lezers moeten begeleiden bij het gebruik van de Bijbel. Deze ‘paratekstuele’ elementen bieden de mogelijkheid de vertalingen op verschillende manieren te benaderen: de lezers kunnen de tekst chronologisch lezen (door de heilsgeschiedenis te volgen), maar ook liturgisch (door passages te selecteren die gebruikt worden bij de liturgie van een specifieke zon- of feestdag) of thematisch (door zich bijvoorbeeld te concentreren op Maria of op Jezus’ wonderen). De lezers krijgen een leidraad en een leessleutel en worden tegelijkertijd uitgenodigd om de tekst actief te benaderen, om te bladeren door het boek en daarin te zoeken naar ‘geestelijk voedsel’.

Het lezen is bovendien het startpunt van een proces van het zich eigen maken van de Schrift. De anonieme auteur van de *Spieghel ofte reghel der kersten ghe-love* (1482), een traktaat voor een eenvoudige en alledaagse beleving van het geloof, richt zich tot het hoofd van het gezin:

[illegible]

Domenica quarta dopo
 l'ascensioncetta 294
 Domenica quinta dopo
 l'ascensioncetta 295
 Domenica disomagnima 296
 Domenica Intrafogima 297
 Domenica Inpinagima 298

L'acquetta con Mercoladi
 Ispuma di diquaxesima a
 Iserbendo di diquaxesima a
 Isergo di diquaxesima a
 Iquarto di diquaxesima a
 Domenicha prima diquax
 Imercedi dopo laprima
 domentura diquaxesima a
 Imartedi dopo laprima
 domentura diquaxesima a
 Imercoladi delle quatro
 tempora dopo laprima do
 mentura diquaxesima a
 Iquardi dopo laprima
 domentura diquaxesima a
 Iuerti di delle quatro tempora
 dopo laprima domentura
 diquaxesima a
 Iurato delle iii tempora a
 Domenicha Iserbonda diquax
 Isera Iserbendo con illene di
 Isera ii con martedi a
 Isera iii con mercoladi a
 Isera v con quedi a
 Isera vi con Iuerti a
 Sabato corria a
 Domenicha iii diquaxesima a
 Iuerti a
 Martedi a

Het is zeer belangrijk dat je zorg draagt voor de geestelijke groei van je kinderen en je bedienden door te zorgen dat zij ten minste vier keer per jaar ter communie gaan en op alle feestdagen naar de Kerk gaan om Gods woord te horen en 's avonds samen te bespreken. Lees zelf ook iedere avond een hoofdstuk uit de Schrift voor het slapen gaan.¹⁴

Het lezen en het bespreken van de Schrift is niet alleen wenselijk, ook behoort het tot de taken van een goed christen. De moderne devoot Dirc van Herxen († 1457) schrijft in zijn *Eerste Collatieboek* dat leken degenen zijn die het mede-eigen van het evangelie het hardst nodig hebben. Lezen is niet alleen raadzaam, ook zou wie verzuimt zich actief met de Schrift bezig te houden, volgens Van Herxen moeten worden berispt.¹⁵

Deze aanmoedigingen zijn niet tegen dovemansoren gezegd. Middeleeuwse handschriften en drukken dragen vaak gebruikssporen van lekenbezitters die hun naam en biografische informatie op de schutbladen, in de marge en in de colofons hebben achtergelaten, samen met annotaties, aanwijstekens en commentaren. Een systematische analyse van deze gebruikssporen heeft duidelijk gemaakt dat lekengebruikers van bijbelteksten in de volkstaal behoorden tot alle lagen van de samenleving, van hoog tot laag, van de koning van Frankrijk, de hertog van Bourgondië en de hertogen van Milaan en Ferrara tot de schoenmaker, de handelaar en de textielarbeider.¹⁶ Handschriften kunnen dan ook sterk verschillen in uitvoering en versiering. Het corpus bestaat inderdaad uit zeer rijk geïllustreerde handschriften, juweeltjes van middeleeuwse miniatuurkunst (afbeelding 1, Den Haag, KB 78 D 38) en zeer simpel uitgevoerde handschriften, gekopieerd door de bezitter in cursiefschrift en zonder decoratie en illustratie (afbeelding 2, Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana, Pl. 89. Sup. 014).

In veel gevallen hebben de bezitters de noodzaak gevoeld om hun identiteit in het handschrift bekend te maken. In het handschrift Den Haag, Museum Meermanno, 10 A 18-1, dat sterke gelijkenis vertoont met Den Haag, KB 78 D 38, leest men:

Deze Bijbel in het Middelnederlands heeft Alijt Lauwers geschonken ter herinnering aan haar, aan haar ouders en aan Peter Lauwers haar echtgenoot aan het convent van Sint Agnes buiten Nijmegen.

74 syn stadt van de luykenen dat eerste boec
74 noch dat ander boec vander luykenen

14 Jan

14 Sat
14 Stumeleroy van de vliegende wipje 78 E24

14 June 1944

14 June Johannes
14 Sat ~~from~~ Gortz

74 Der pöner-putz von der heilige levin
 74 Der pöner-putz von der heilige levin

17 Sat poenre - puse
17 Sat wynter puse van der heitken leiden

14. ein sonderlich ewangelij mit der gloesen

ein ewigwählig und ewigselig mit der glocken

de pappi vnt x geboed enn doet,

De my vrenten en condaloes vnd da biecht vnd noch me

in die vader noster buet

in arbeitung der sachen

Der Jelen troest

*Emptum ex Libris Serenissimi Principis Auriaci & Nassauici
Friederici Henrici, Hagae Comitum, jussu Regis
Norwici, publice sub hasta venditis*

▲ Afbeelding 3. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs 73 E 24, fol. 2r.

De Florentijnse burger Barone Baroni (zijn beroep is helaas niet bekend), tweede bezitter van het handschrift uit Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana, Pl. 89. Sup. 014, vermeldt in 1507 dat hij zijn 'Evangelieboek heeft gekocht bij de tweedehandsverkoper Giacomino'.

De verscheidenheid in de sociale positie van de bezitters en gebruikers van bijbels in de volkstaal is ook zichtbaar in de analyse van boedelinventarissen en boekenlijsten. Jan van Nassau (1410-1475), graaf van Nassau-Dillenburg, en zijn vrouw Maria van Loon (1426-1502) bezaten een bijbel in twee delen, een 'sondaegs ewangely myt der gloesen' [Evangeliarium met glossen (in de vorm van commentaar of preken)], een 'ewangely vnd epystelen myt der gloessen' [Lectionarium (Evangelie en Epistels) met glossen], evenals een 'passy' (een traktaat over de passie van Christus; mogelijk een geharmoniseerde versie van de passie van Christus), zoals blijkt uit een boekenlijst geschreven op het schutblad van het handschrift Den Haag, KB 73 E 24 (afbeelding 3).¹⁷

Naast de gegevens over het boekbezit van de familie Van Nassau beschikken wij echter ook over informatie van boekbezitters van eenvoudiger komaf. Volgens een inventarisatie uitgevoerd tussen 3 maart 1354 en 4 mei 1358, bezat de wantenmaker Jan de Beere een bibliotheek van vijf boeken, waaronder een 'ewangelien in vlaems' [Evangelie in het Middelnederlands/Vlaams]. De Gentse chirurgijn Simon Elyaes bezat in 1376 een 'deel van der biblen' [een deel van de Bijbel, mogelijk het eerste deel van een bijbel in twee banden]. De bibliotheek van hun stadgenoot Jan Wasselins was nog indrukwekkender. Hij bezat in 1388 in totaal 27 boeken, met een flinke hoeveelheid religieuze literatuur en in het bijzonder 'Een bibeles in vlaemsche' [Een bijbel in het Middelnederlands/Vlaams], 'de groete passie' [mogelijk een traktaat over de Passie van Christus], 'Den bouc van Adame ende van Yeuen' [het boek van Adam en Eva; mogelijk een verwijzing van een bijbelse bewerking] en een tweede 'bouc van der passye', mogelijk een traktaat over de passie van Christus of een Passie van Christus gebaseerd op de vier evangeliën.¹⁸ De aanwezigheid van bijbels in bibliotheken van leken is zeker geen exclusieve verworvenheid van het Middelnederlands taalgebied. Onderzoek naar Franstalige en Italiaanse bijbels heeft aangetoond dat het bezit van bijbelhandschriften en -drukken wijdverspreid was. De bijbels waren in sommige opzichten een vast onderdeel van de huisbibliotheken, zelfs van de allerkleinste.

De overgeleverde bronnen laten zelfs in uitzonderlijke gevallen van heel dichtbij zien hoe deze leken omgingen met hun bijbels. Pagolo di Giovanni Morelli,

een Florentijnse koopman, beschrijft bijvoorbeeld in zijn dagboek voor het jaar 1407 hoe hij, op de sterfdag van zijn zoon, knielt voor een huisaltaar en leest uit zijn evangelie. Bedroefd over zijn verlies, kiest hij ervoor om de perikopen van de passie van Christus en van de opwekking van Lazarus te lezen en daarover te mediteren.¹⁹

Culturele dynamiek

De verspreiding, het bezit en het gebruik van bijbels in de volkstaal kunnen beter worden begrepen als rekening wordt gehouden met de ingrijpende culturele transformatie die de late middeleeuwen kenmerkte. Sinds de dertiende eeuw is er namelijk een vertaalproces van *leringhe* [geleerdheid] in de volkstaal, die de mogelijkheid biedt aan mensen die geen Latijn kennen, deel te nemen aan het culturele leven in de laatmiddeleeuwse steden en hoven.²⁰ Niet alleen religieuzen spiegelen zich aan het voorbeeld van Hiëronymus, maar ook lekenauteurs zoals de Antwerpse schrijver Jan van Boendale (ca. 1280 - ca. 1351). In zijn *Lekenspiegel*, geschreven voor niet-geoefende lezers, noemt hij Hiëronymus de bijbelvertaler daadwerkelijk als zijn grote voorbeeld, voornamelijk om Hiëronymus' grote inspanning om altijd de waarheid te dienen in zijn handelen en in zijn vertaalactiviteiten. In de voetsporen van Hiëronymus probeert Van Boendale zijn lezers te onderwijzen op het gebied van ethiek en moraal, maar ook over bijbelse geschiedenis, het leven van Christus en de betekenis van de liturgie.²¹ De wens om als leek andere leken (dat zijn zowel niet-geestelijken als mensen zonder kennis van het Latijn) te onderwijzen op het gebied van de (christelijke) moraal heeft Van Boendale gemeen met de Haagse hoveling Dirc Potter (1370-1428), om slechts een tweede voorbeeld te noemen. Dirc Potter, secretaris van de graven van Holland, laat de lezers van zijn *Blome der doechden* weten dat hij zijn kennis baseert op de boeken die hij in vrije tijd leest: met name de Schrift ('boeke der heiliger scrifften') en de klassieke auteurs ('boeke der poeten').²²

Het meest zichtbare bewijs van het groeiende religieuze bewustzijn van leken en van de rol die de verspreiding van vertalingen daarin gespeeld heeft, is zonder twijfel de openingsafbeelding in de incunabel *Tboec van den leuen ons heeren Jhesu Christi* (afbeelding 4). *Mensche* knielt hier voor *Scriptura*, afgebeeld als een lezende vrouw die voor een boekenkast zit. *Mensche* toont natuurlijk respect voor de Schrift maar verlangt duidelijk naar het verwerven van (religieuze) kennis. Zijn wens kan in vervulling gaan door het lezen van *Tboec van den leuen ons heeren Jhesu Christi* zelf: de tekst is namelijk opgebouwd als een dialoog tussen *Mensche* en *Scriptura* en *Mensche* wordt door

▲ Afbeelding 4. *Tboec van den leuen ons heeren Jhesu Christi* (Zwolle, Peter van Os: 20 november 1495), ex Groningen, Universiteitsbibliotheek, INC 131 A, fol 3v.

Scriptura onderwezen in het ‘goed begrijpen’ van de Schrift en van de heilsgeschiedenis. Aan het einde van het boek is de missie volbracht en *Mensche* bedankt *Scriptura* voor de lessen die hij ontvangen heeft en die ‘beter zijn dan goud, zilver en alle schatten van de wereld’. Door het lezen van het *Tboec* is ‘Christus in zijn hart gaan wonen’ en wordt hij gevoed door ‘de gedachten aan zijn leven, zijn passie en zijn dood’.²³

Dat is precies wat de middeleeuwse bijbelvertalers beogen en waar de middeleeuwse lezers naar streven: het kunnen lezen van de Bijbel in de eigen volkstaal om daar inspiratie te vinden voor hun eigen religieuze, spirituele maar vooral dagelijkse leven.

Noten

- 1 De gegevens die in dit artikel worden gepresenteerd, zijn het resultaat van het onderzoek uitgevoerd in het kader van het project ‘Holy Writ and Lay Readers. A Social History of Vernacular Bible Translations in the Late Middle Ages’ (2008-2013). Het project is gefinancierd door het European Research Council en de Rijksuniversiteit Groningen. Voor een volledige beschrijving en een overzicht van de werkzaamheden van de medewerkers aan het project, zie www.rug.nl/let/holyandlay. Het onderzoek stelt zich ten doel het proces van vertaling en verspreiding van middeleeuwse bijbels in de volkstaal in drie Europese regio’s (Italië, middeleeuwse Nederlanden en Frankrijk) in kaart te brengen en te evalueren. Bijzondere aandacht wordt geschonken aan de middeleeuwse lezers en gebruikers van bijbelhandschriften en vroege drukken, in het bijzonder leken.
- 2 De identificatie van de vertaler van de zogenaamde *Historiebijbel* van 1360-1361 als de kartuizer Petrus Naghel uit het klooster Herne bij Brussel is het resultaat van het onderzoek van Mikel Kors. Zie M. Kors, ‘Op zoek naar de identiteit van de ‘Bijbelvertaler van 1360’ in: M. Kors, *De Bijbel voor leken. Studies over Petrus Naghel en de Historiebijbel van 1361*, Leuven 2007, 17-31. Naghels vertaling wordt aangeduid als een *Historiebijbel*, een vertaling van de Bijbel waarin de historische stof uit het Oude en Nieuwe Testament (in de vorm van een evangelieharmonie gevolgd door de Handelingen) bijeen is gezet. Voor een uitgebreide beschrijving van de *Historiebijbel*, zie M. Kors, ‘De *Historiebijbel* van 1361. Leken en bijbellectuur in de veertiende eeuw’ in: August den Hollander, Erik Kwakkel en Wybren Scheepsma, *Middel nederlandse bijbelvertalingen*, Hilversum 2007, 49-58.
- 3 De tekst is vertaald uit de editie van de proloog in B. Besamusca en Gerard Sonnemans, *De crumen diet volc niet eten en mochte. Nederlandse beschouwingen over vertalen tot 1500*, Den Haag 1999, 56.
- 4 De tekst van de vertaling van Niccolò Malerbi is uitgegeven door Edoardo Barbieri, *Le Bibbie italiane del Quattrocento e del Cinquecento. Storia e bibliografia ragionata delle edizioni in lingua italiana dal 1471 al 1600*, Milano 1991, 41-43.
- 5 Over Franse vertalingen, zie M. Hoogvliet, “Pour faire laies personnes entendre les hystoires des escriptures anciennes”. Theoretical Approaches to a Social History of Religious Reading in the French Vernaculars During the Late Middle Ages’, te verschijnen in S. Corbellini (ed.), *Instructing the Soul, Feeding the Spirit and Awakening the Passion. Cultures of Religious Reading in the Late Middle Ages*, Turnhout 2012.
- 6 De tekst is vertaald uit de transcriptie van de *Delftse Bijbel* o.l.v. Nicoline van der Sijs, © 2008 Nicoline van der Sijs. Mart

van Duijn bereidt aan de Rijksuniversiteit Groningen een dissertatie over de *Delftse Bijbel* voor. De tekst van Gerard Zerbolt van Zutphen is uitgegeven in Besamusca en Sonnemans 72-85, in het bijzonder 76.

- 7 Besamusca en Sonnemans, 56.
- 8 Deze anonieme vertaling van het Nieuwe Testament is bewaard gebleven in handschrift Siena, Biblioteca Comunale degli Intronati, IV 4, fol. 7r. De tekst is geciteerd in S. Corbellini, 'Instructing the Soul, Feeding the Spirit and Awakening the Passion: Holy Writ and Lay Readers in Late Medieval Europe', ter perse in de bundel *Shaping the Bible in the Reformation: Books, Scholars and Readers in the Sixteenth Century*, Leiden, 2012.
- 9 Voor een samenvatting van deze discussie voor de Nederlanden, zie M. Kors, 'Petrus Naghel en de Moderne Devotie: het conflict over de Bijbel in de volkstaal' in: Kors, *De Bijbel voor leken*, 147-168 en S. Folkerts, 'Te "duncker" voor leken? Middelnederlandse Bijbelvertalingen vanuit het perspectief van de gebruiker' in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 18 (2011), 155-170. Voor een Europees perspectief, zie Andrew Gow, 'The Contested History of a Book: the German Bible of the Later Middle Ages and Reformation in Legend, Ideology, and Scholarship' in: *The Journal of Hebrew Scriptures* 9 (2009), 2-37. Zeer recent onderzoek heeft trouwens bewezen dat het leesverbod zelfs in regio's waarin ketterse groepen leefden, nooit als eerste en enige restrictieve maatregel is toegepast. Het lezen of het vertalen van de Bijbel *an sich* is vrijwel nooit aanleiding geweest voor het afkondigen van verboden, die bovendien niet altijd gevolgd werden door het systematisch opsporen van bijbelvertalingen in privébezit.
- 10 De brief van Hiëronymus aan Damasus diende gedurende de middeleeuwen als proloog bij het Nieuwe Testament.
- 11 Over Jan Taye, zie Kors, *De Bijbel voor leken*, 29-30.
- 12 Raoul de Presles heeft in 1377 zijn bijbelvertaling opgedragen aan Karel V, de koning van Frankrijk.
- 13 Een evangelieharmonie is een tekst waarin de vier evangeliën zijn weergegeven in één chronologisch geordende tekst.
- 14 De tekst is uitgegeven door Petty Bange, *Een handvol wijsheden. Eenvoudig geloof in de vijftiende eeuw: de Spieghel ofte regel der kersten ghelove*, Nijmegen 2000, 87-88.
- 15 L. van Beek, *Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen (1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek*, Hilversum 2009, 239. Zie ook Folkerts, 165.
- 16 Het handschrift Parijs, BnF, Ms. fr. 9587 is bijvoorbeeld in bezit geweest van 'Guille Meslant, schoenmaker verblijvend in Orléans in de Sint Pieter parochie'. Voor een eerste overzicht van de bezitters van Italiaanse handschriften van evangelieharmonieën, zie S. Corbellini, 'Retelling the Bible in Medieval Italy. The Case of the Italian Gospel Harmonies' in: L. Dolezalova and T. Visi (eds.), *Retelling the Bible. Literary, Historical, and Social Contexts*, Frankfurt am Main 2011, 213-228. Voor de Nederlanden, zie Folkerts.
- 17 H. Brinkman, 'The composition of a fifteenth-century aristocratic library in Breda: the books of John IV of Nassau and Mary of Loon' in: *Quaerendo* 23/3 (1993), 162-183, hier 165-167.
- 18 Albert Derolez (ed.), *Corpus Catalogorum Belgii: de middeleeuwse boekcatalogi der Zuidelijke Nederlanden*. Deel III, Brussel 1999, 116-120. Over Jan Wasselins geven de bronnen geen enkele biografische informatie. Hij was in ieder geval een 'poorter' van Gent, een geregistreerde bewoner van de stad.
- 19 S. Corbellini 'Looking in the Mirror of the Scriptures: Reading the Bible in Medieval Italy' ter perse in de bundel *Wading Lambs and Swimming Elephants: The Bible for the Laity and Theologians in the Medieval and Early Modern Era*, Leuven 2012.
- 20 G. Warnar, "'Leringhe inden Boeken". De tekst en de drager in de Nederlandse literatuur van de veertiende eeuw' in: *Spiegel der Letteren* 50/2 (2008), 155-171.

- 21 Voor een hertaling van de Lekenspiegel, zie L. Jongen en M. Piters, Jan van Boendale. *Lekenspiegel. Een leerdicht uit Antwerpen*, Amsterdam 2003.
- 22 Over Dirc Potter, zie S. Corbellini, *Italiaanse deugden en ondeugden. Dirc Potters Blome der doechden en de Italiaanse Fiore di Virtù*, Amsterdam 2000.
- 23 *Tboec van den leuen ons heeren Jhesu Christi* (Zwolle, Peter van Os: 20 november 1495), fol. 3v en 346v.

Dr. S Corbellini is als mediëviste werkzaam aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij geeft leiding aan het Europees onderzoeksproject 'Holy Writ and Lay Readers. A Social History of Vernacular Bible Translations in the Late Middle Ages'.

In memoriam Eugene Nida (1914-2011)

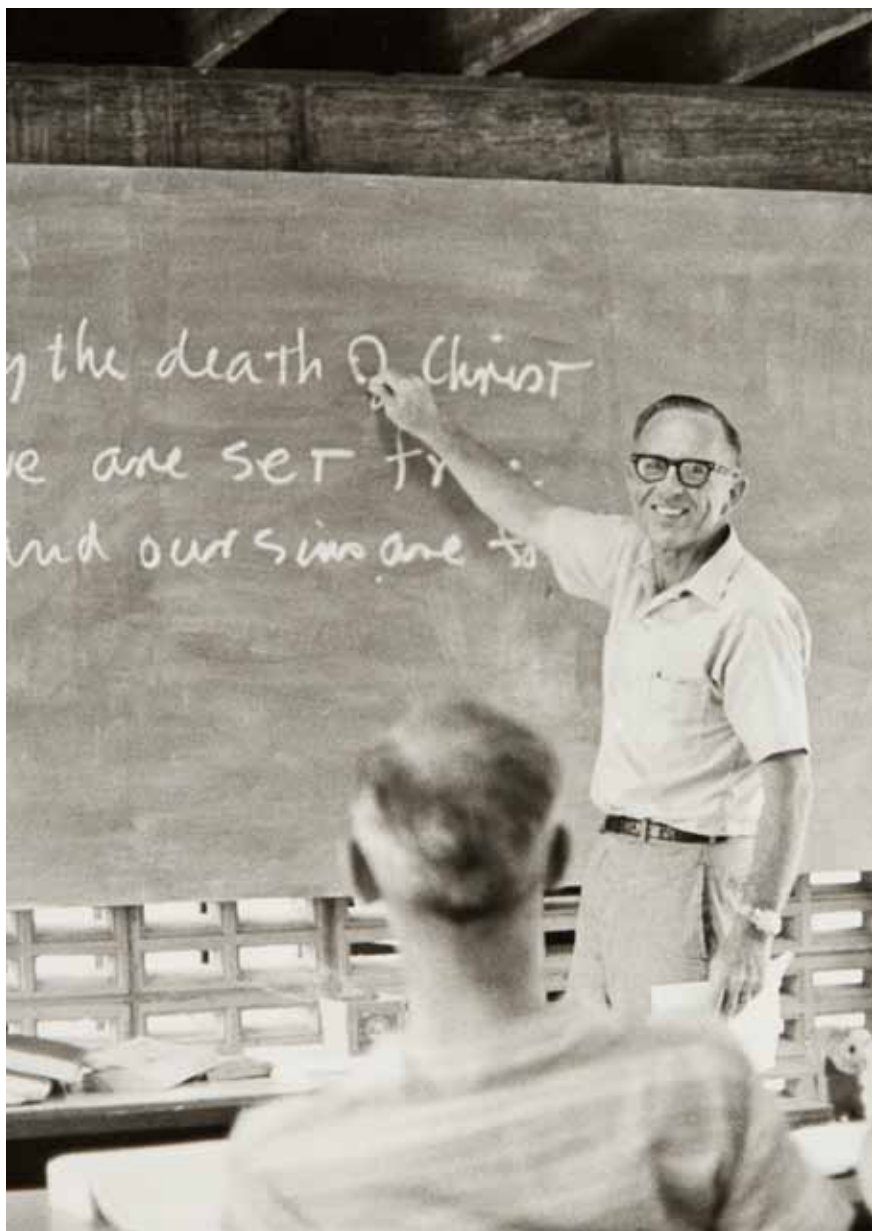
Harry Sysling

Afgelopen zomer overleed op 96-jarige leeftijd de linguïst en bijbelvertaler Eugene Nida. Nida stond jarenlang aan het hoofd van het vertaalprogramma van de United Bible Societies (UBS). Hij werkte mee aan vertalingen in wel tweehonderd talen, waaronder het Navajo (Noord-Amerika), Tagalog en Ilocano (Filippijnen), Quechua (Peru), Hmong (Zuidoost-Azië) en Inuktitut (Noord-Canada). Voor een hele generatie bijbelvertalers is zijn theoretische en praktische werk van grote betekenis geweest. De naam Nida is onlosmakelijk verbonden met de dynamisch-equivalente vertaalmethode (later ook functioneel-equivalent genoemd). Deze methode was niet alleen bepalend voor de missionaire vertalingen in landen waar de Bijbel niet eerder was vertaald, maar ook voor de vertalingen die vanaf de jaren zestig in de vorige eeuw verschenen in de Verenigde Staten en Europa. Zijn dood heeft overal in de wereld reacties losgemaakt.¹

Leven en werk

Eugene Albert Nida werd geboren in Oklahoma City in 1914. Al vroeg besloot hij zijn leven aan Christus te wijden ('to accept Christ as my saviour') en later missionaris te worden. Hij hield van talen en studeerde Latijn en Grieks aan de Universiteit van Californië (Los Angeles). In 1936 studeerde hij er *summa cum laude* af en werd hij aangenomen als lid van *Phi Beta Kappa*, een van de oudste academische genootschappen in de Verenigde Staten.²

Nida's eerste contact met het werk van bijbelvertalers kwam tot stand door een uitnodiging in 1936 van William Cameron Townsend om deel te nemen aan een cursus van het Summer Institute of Linguistics (SIL). Deze organisatie was opgericht door Townsend om missionarissen te trainen in linguïstiek en bijbelvertalen.³ Na deze zomercursus trok Nida met Townsend en andere studenten naar Mexico om daar de taal van de Tarahumara indianen te bestuderen. Maar het leven in het indianendorp was zwaar en al snel moest hij zijn werk door ziekte onderbreken.⁴ Hij besloot toen om eerst verder te studeren. Hij studeerde Nieuwtestamentisch Grieks aan de Universiteit van Zuid-

▲ Eugene Nida tijdens een vertaalcursus Oude Testament in Banglamung, Thailand (1971).

Foto: Historische fotocollectie NBG.

Californië, en begon in 1941 ook aan een studie linguïstiek aan de Universiteit van Michigan in Ann Arbor. Hij promoveerde daar in 1943 op de studie *A Synopsis of English Syntax*.⁵

Het jaar 1943 was in verschillende opzichten voor Nida een beslissend jaar. Na zijn promotie werd hij predikant van de Baptistengemeenschap in Zuid-Californië en in hetzelfde jaar trouwde hij met Althea Lucille Sprague. Ook werd hij in dat jaar opgenomen in de staf van de American Bible Society (ABS), waar hij al snel hoofd van de vertaalafdeling werd.

Als staflid van de ABS reisde Nida met zijn vrouw onvermoeid de wereld rond. Hij bezocht ten minste 85 landen. Hij verrichtte veel organisatorisch werk en was in 1946 nauw betrokken bij de oprichting van de UBS.⁶ Daarnaast bleef hij samen met de linguïst Kenneth L. Pike iedere zomer, van 1936 tot 1953, lesgeven aan het SIL.⁷

Nida werkte mee aan tal van vertalingen. Zijn langste project (het begon in 1978 en duurde 24 jaar) was de vertaling van de Bijbel in het Inuktitut, de taal die gesproken wordt door de Inuit die leven in Noord-Canada en het arctisch gebied. Nida zag het als een grote uitdaging om een wereld van woestijnen, droogte, zon en palmen, het decor van de Bijbel, verstaanbaar te maken voor de Inuit die leven in een wereld van sneeuw en ijs.

Omdat vertalers niet kunnen werken zonder goede brontekst, bracht Nida een comité bij elkaar dat een tekstkritische uitgave van het Nieuwe Testament moest bezorgen. Het resultaat was het verschijnen in 1996 van de *United Bible Societies Greek New Testament*.

Tekstkritische problemen spelen ook in het Oude Testament. Omdat vertalers niet in staat zijn om zelf alle varianten in handschriften en oude vertalingen te bestuderen, bracht Nida een groep wetenschappers bij elkaar voor het Hebrew Old Testament Text Project. In dat project zijn meer dan vijfduizend problematische teksten in het Oude Testament minutieus onderzocht, en is in elk afzonderlijk geval een voorstel gedaan voor de meest betrouwbare tekst en voor een goede vertaling.⁸

Nida nam ook andere initiatieven om het werk van de vertalers te verlichten. Hij meende dat er behoefte was aan een praktisch tijdschrift dat vertalers kon helpen bij het oplossen van vertaalproblemen. Zo kwam het wetenschappelijk tijdschrift van de UBS, *The Bible Translator*, tot stand. Ook stond hij aan de wieg van een reeks handboeken waarin vertaalproblemen in de verschillende bijbelboeken worden besproken.⁹

Tot op hoge leeftijd bleef Nida actief. Zijn vrouw Althea stierf in 1992. In 1997 trouwde hij opnieuw, met dr. Elena Fernández-Miranda. Zij woonden vanaf dat moment in Brussel. Nida overleed daar op 25 augustus van dit jaar. Zijn vrouw Elena maakte het nieuws van zijn overlijden bekend met de volgende woorden: ‘My adored husband has passed away 10 minutes ago. Thank you for your prayers. He was a saint. The Lord is with him.’¹⁰

De dynamisch-(functioneel)-equivalente vertaalmethode

Nida heeft veel gepubliceerd. Hij schreef boeken over antropologie, linguïstiek en vertaalwetenschap. Van grote invloed op het werk aan bijbelvertalingen vanaf de jaren zestig, was de publicatie van zijn boek *Toward a Science of Translating* (1964). Hij geeft daarin een wetenschappelijke visie op de vertaalmethodiek en het vertaalproces. Nadruk ligt op het feit dat woorden en zinnen niet letterlijk, maar naar hun betekenis moeten worden overgezet van de brontekst naar de doeltaal. Niet de vorm moet bepalend zijn, maar de betekenis.

Voortbouwend op het werk van Roman Jakobson (1896-1982), de grondlegger van de moderne taalwetenschap, legt hij de nadruk op de referentiële en emotieve (connotatieve) betekenis van de taal. De betekenis van een woord in de ene taal verschilt van de andere. De vertaler moet op zoek naar de referentiële betekenis (waar verwijst het woord of de constructie naar). En op grond van die betekenis in de brontaal moet hij op zoek naar een dynamisch equivalent in de doeltaal. Een goede vertaling moet zo natuurlijk mogelijk klinken. Een formele vertaling waarin de grammaticale vormen en syntaxis van het origineel slaafs worden gevolgd, kan juist misverstanden oproepen.¹¹ De emotieve betekenis van een woord heeft te maken met het gevoel dat het woord oproept en de associatie die het met zich mee brengt. Een willekeurig rijtje woorden kan in elke taal verschillende emoties oproepen. Een goede vertaler moet rekening houden met de gevoelswaarde van de woorden die hij vertaalt.

Nida's uitgangspunt is dat elke tekst een begrijpelijke boodschap bevat die op de juiste manier moet worden gecommuniceerd. De vorm waarin de boodschap is geschreven, is niet onbelangrijk, maar het is vooral de inhoud die overgebracht moet worden.¹²

In *Toward a Science of Translating* wordt vooral het theoretisch kader van het vertaalproces besproken. De meer concrete toepassing op het bijbelvertaalwerk is te vinden in *The Theory and Practice of Translation*, het boek dat Nida in 1969 schreef in samenwerking met Charles Taber. Dit boek is een belangrijke leidraad voor vertalers geworden en heeft net als zijn voorganger grote invloed gehad. Het stimuleerde een reeks van vertalingen in hedendaags en

begrijpelijk idioom, zoals de *Good News Bible (Today's English Version)*, de *Groot Nieuws Bijbel*, *Gute Nachricht*, *Parole de Vie*, *Versión Popular*.

De term dynamisch-equivalent is door Nida later ingeruild voor de uitdrukking functioneel-equivalent. Het werd voor het eerst gebruikt in het boek *From One Language to Another* (1986), dat hij samen met de Nederlander Jan de Waard schreef. Nida meende dat het woord 'dynamisch' vaak verkeerd werd opgevat alsof het altijd om de schok zou gaan die een vertaling bij de lezer teweegbrengt.

In Nederland is vooral de *Groot Nieuws Bijbel* (1983)¹³ ontstaan onder invloed van de theorieën van Nida. In de verantwoording wordt nadrukkelijk naar het werk van Nida en Taber verwezen. De dynamisch-equivalente vertaalmethode wordt er als volgt omschreven: 'Bij deze opvatting van vertalen wordt in de toetsing van de getrouwheid van de vertaling niet alleen gelet op de weergave van de woorden, maar vooral ook op de overdracht van de bedoeling van de grondtekst. Het gaat erom dat de vertaalde tekst zoveel mogelijk dezelfde indruk maakt op de lezer of hoorder als de oorspronkelijke tekst.'

Een indruk van de verschillen tussen een formeel-equivalente vertaling en een dynamisch-equivalente vertaling geeft Exodus 4:10-12 in twee Nederlandse vertalingen (NBG 1951 en GNB). In de GNB zijn onduidelijke metafoeren ('geen man van het woord', 'zwaar van mond en zwaar van tong', 'met uw mond zijn') en onduidelijke uitdrukkingen ('noch sinds gisteren, noch sinds eergisteren') vertaald naar de betekenis en omgezet in duidelijke en natuurlijke taal.

NBG-vertaling 1951

¹⁰ Toen zeide Mozes tot de HERE: Och Here, ik ben geen man van het woord, noch sinds gisteren, noch sinds eergisteren, noch sinds Gij tot uw knecht gesproken hebt, want ik ben zwaar van mond en zwaar van tong. ¹¹ Maar de Here zeide tot hem: Wie heeft de mens een mond gegeven, wie maakt stom of doof, ziende of blind; ben Ik het niet, de HERE? ¹² Nu dan, ga heen. Ik zal met uw mond zijn en u leren, wat gij spreken moet.

Groot Nieuws Bijbel

¹⁰ Toen zei Mozes: 'Neemt u mij niet kwalijk, Heer, ik ben nooit zo welbespraakt geweest. Ook nu u met mij gesproken hebt, is dat niet veranderd. Ik kan erg moeilijk uit mijn woorden komen.' ¹¹ De Heer antwoordde: 'Wie heeft de mens een mond gegeven? Wie maakt een mens stom of doof? Wie zorgt ervoor dat hij kan zien? Wie maakt hem blind? Dat ben ik, de Heer.' ¹² Daarom: ga! Ikzelf zal je helpen spreken. Ik zal je de woorden in de mond geven.'

Kritiek

Nida's theorieën zijn ook bekritiseerd. Zo wordt gesteld dat zijn werk vooral functioneert in een missionaire context en geen rekening houdt met andere vertaalsituaties. Een vertaling in een missionaire omgeving is een andere dan een vertaling in een gebied met een lange vertaaltraditie. Een vertaling in een land met een sterk orthodoxe bevolking is anders dan een vertaling in een land met toenemende secularisatie. Ook is er kritiek gekomen op het feit dat vertalers die de dynamisch-equivalente methode volgen, de neiging hebben om te veel te willen expliciteren. Ze zouden te weinig rekening houden met de literaire vorm waarin de tekst wordt gepresenteerd. Nida zelf was niet ongevoelig voor deze kritiek en in de loop van de jaren kreeg hij meer en meer oog voor de discursieve, literaire en retorische aspecten van de vertaling. Dat is met name zichtbaar in het reeds genoemde boek *From One Language to Another*.¹⁴

Vast staat natuurlijk dat er binnen de bijbelgenootschappen veel is veranderd in het denken over vertalen. De laatste decennia zijn er veel nieuwe theorieën opgekomen. Er is meer aandacht voor de verwevenheid van vorm en boodschap. Er zijn nieuwe ideeën ontstaan over de sociale en tekstuele kaders ('frames') waarbinnen een vertaling tot stand komt.¹⁵ Maar of dit een definitief afscheid is van Nida's gedachtegoed valt te betwijfelen. Ook de critici erkennen dat Nida's werk baanbrekend is geweest. Op zijn werk kan nog jaren verder gebouwd worden.¹⁶

Noten

- 1 In tal van kranten verschenen in memoriams. De *Osservatore Romano* (2 september 2011) vergelijkt hem met grote vertalers als Origenes en Hiëronymus en spreekt zelfs van 'A new Jerome'. In *Christianity Today* (augustus, 2011) wordt Nida geroemd als de man 'who revolutionized Bible translations'. De *New York Times* (3 september 2011) noemt hem de initiator van 'a Babel of Bibles'.
- 2 Zie North, 'Eugene A. Nida: An Appreciation', VII-VIII; Stine, *Let the Words Be Written*, 8.
- 3 Stine, 27-30; Smalley, *Translation as Mission*, 73-80. Over de verschillen in werkwijze tussen UBS en SIL, zie Stine, 23-24.
- 4 Stine, , 28-29; Smalley, 68-69.
- 5 North, VIII-IX.
- 6 Belangrijk voor het ontstaan en het werk van de UBS waren grote conferenties in Woudschoten (1939) en Haywards Heath (1946). De conferentie in Woudschoten was georganiseerd vanwege het 125-jarig bestaan van het NBG. Voor het opzetten van het internationale vertaalwerk werkte Nida nauw samen met J.J. Kijne van het NBG. Zie North, X; Stine, 100-102.
- 7 Stine, 27-28, 30-34.
- 8 Stine, 3, 111-117.

- 9 De eerste uitgave van *The Bible Translator* verzorgde Nida samen met Herman Rutgers van het NBG. Zie verder Stine, 94-96, 112-117. Nida's wetenschappelijke verdiensten werden in 2001 gehonoreerd met de oprichting van het Nida Institute for Biblical Scholarship.
- 10 Zie Philip Stine, 'Eugene Nida dies' (*IATIS-bulletin*, 26-09-2011).
- 11 Smalley, 110-122. Een bekend voorbeeld uit het OT is de metafoor 'reinheid van tanden' in Amos 4:6. De letterlijke vertaling (vgl. NBG 1951 'Ik heb u gegeven reinheid van tanden in al uw steden') kan misverstanden geven. Want 'reinheid van tanden' heeft niet met mondverzorging te maken, maar met 'gebrek aan voedsel'.
- 12 Stine, 40-45.
- 13 Het NT was reeds tot stand gekomen in 1972 onder de titel 'Groot Nieuws voor U'. Vertaler was A.W.G. Jaakke. Voor de GNB-uitgave van 1983 werd deze vertaling van het NT herzien.
- 14 Vgl. Pattemore, 'Framing Nida', 225-227.
- 15 Zie De Vries, 'Bijbelgenootschappen en vertaaltheorieën', 35-39.
- 16 Pattemore, 263 verwoordt het zo: 'UBS translation scholarship is in robust shape and actively engaging significant issues ... and this is due in no small measure to the precedent established by Eugene Nida, and forms a fitting frame for the heritage he has entrusted to us.'

Geraadpleegde literatuur

- E.A. Nida, *Toward a Science of Translating*, Leiden 1964.
- E.A. Nida and C.R. Taber, *The Theory and Practice of Translation*, Leiden 1969.
- E.M. North, 'Eugene Nida: An Appreciation' in: M. Black & W.A. Smalley, *On Language, Culture, and Religion: In Honor of Eugene A. Nida*, Den Haag/Parijs 1974, VII-XX.
- S. Pattemore, 'Framing Nida: The Relevance of Translation Theory in the United Bible Societies' in: P.A. Noss (ed.), *A History of Bible Translation*, Rome 2007, 217-263.
- W.A. Smalley, *Translation as Mission. Bible Translation in the Modern Missionary Movement*, Macon/Georgia 1991.
- P.C. Stine, *Let the Words Be Written. The Lasting Influence of Eugene A. Nida*, Leiden 2004.
- L.J. de Vries, 'Bijbelgenootschappen en vertaaltheorieën' in: *Met Andere Woorden* 25/4 (2006), 34-39.
- J. de Waard & E.A. Nida, *From One Language to Another. Functional Equivalence in Bible Translating*, Nashville/Camden/New York 1986.

Dr. H. Sysling is als oudtestamenticus en vertaler verbonden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

▲ Intercultureel bijbellezen tijdens een bijeenkomst in het kader van See you in the Bible in Amsterdam.

Foto: Nederlandse Zendingsraad

Interculturele ontmoetingen rondom de Bijbel

Wilbert van Saane

De Bijbel leren lezen door de ogen van een ander – dat is waar het in intercultureel bijbellezen om gaat. Je leest samen dezelfde tekst, maar je begint vanuit totaal verschillende maatschappelijke, sociale, economische, godsdienstige en etnische situaties. Dat kan leiden tot een verrassend, en soms ook moeizaam proces vol ontdekkingen. Maar degenen die dit proces ingegaan zijn, zeggen na afloop vrijwel altijd dat zij het niet hadden willen missen.

Gewone lezers, verrassende ontdekkingen

Bijbelvertalers kijken telkens weer naar de setting waarin een bepaalde vertaling moet functioneren. Hoe klinkt dit woord of deze uitdrukking? Wat roept het bij mensen op? Doordat vertalers die vragen voortdurend stellen, dwingen zij zichzelf om na te denken over de boodschap van de tekst in verschillende culturen. Bijbelvertalen is in feite een voortdurend gesprek tussen de cultuur van de brontekst, de cultuur van de vertaler en de cultuur waarin de vertaling functioneert.

Intercultureel bijbellezen koerst op de intuïtie van de ‘gewone lezer’. Het is geen wetenschappelijke leeswijze, maar een *ontmoeting* tussen verschillende mensen met hun verschillende achtergronden en hun verschillende interpretaties van de Schrift. Zonder historisch-kritisch onderzoek te willen degraderen, kiest intercultureel bijbellezen er daarom welbewust voor om de ‘gewone lezer’ eerst aan het woord te laten in het proces van interpretatie. Het gaat om een directe respons op de woorden van de Bijbel. Zo wordt de dominante leestradiatie van een bepaalde groep zichtbaar. Het raadplegen van de gestudeerde theoloog en het wetenschappelijke commentaar wordt uitgesteld. Eerst komt de primaire reactie op de Schrift, direct uit de wereld van de gewone lezer, uit de wereld van een bepaalde groep.

Confrontatie

Vervolgens wordt die leeswijze geconfronteerd met die van een andere groep en komt de verscheidenheid aan interpretaties in beeld. Hans de Wit, hoogle-
raar aan de VU, spreekt over intercultureel bijbellezen als het organiseren van
confrontatie.¹ Hij interpreteert confrontatie in een positieve zin en stelt dat
zonder die confrontatie geen transformerende lezing van de Bijbel mogelijk is.
Als deelnemers een verandering ondergaan, dan gaat het meestal niet om een
radicale bekering tot een nieuw gezichtspunt, maar eerder om ‘ontdooiing’
van een gestolde visie. In geval van positieve verandering komt er ruimte en
sympathie voor het inzicht van de ander, waardoor de lezer zelf groeit.

Als een bijbelvertaling eenmaal een vaste plaats heeft veroverd in een gemeen-
schap, dan worden veel vragen niet meer gesteld. Dan spreekt het vanzelf dat
Abraham de tent uitsnelt om zijn gasten te ontmoeten, terwijl Sara juist bin-
nen blijft, dat Sara mag blijven en Hagar wordt weggestuurd, en dat de reizi-
gers over de weg van Jeruzalem naar Jericho altijd in gevaar zijn.

Bij intercultureel bijbellezen stelt de ontmoeting – de confrontatie – van chris-
tenen uit verschillende culturen de lezers in de gelegenheid om dingen die
vanzelfsprekend waren opnieuw te ontdekken. Wat betekent het volgens jou
en volgens mij dat Abraham wel naar buiten komt, maar Sara binnen blijft?
Wie is Hagar eigenlijk en waarom wordt zij zomaar weggestuurd? Waarom is
die weg tussen Jeruzalem en Jericho eigenlijk gevaarlijk?

Interculturele ontmoetingen rondom de Bijbel

Intercultureel bijbellezen is dus een ontmoeting van christenen rondom de
Bijbel. Die ontmoeting kan plaats vinden over grenzen heen, via correspon-
dentie. Verschillende Nederlandse groepen hebben inmiddels ervaring op-
gebouwd met deze vorm van intercultureel bijbellezen. In het internationale
project rondom Johannes 4 (de ontmoeting tussen Jezus en de Samaritaanse
vrouw) werd dit schriftgedeelte gelezen in Europese, Afrikaanse, Aziatische
en Latijns-Amerikaanse landen. Brieven met leesverslagen en vragen werden
uitgewisseld. De ervaringen van dit project zijn uitgebreid bestudeerd en be-
schreven, bijvoorbeeld in het boek *Putten uit de bron*.² Inmiddels is er een
nieuw internationaal project van start gegaan.

Het groeiende bewustzijn van de aanwezigheid van christenen uit andere
culturen in Nederland bracht echter het besef dat intercultureel bijbellezen
nu ook om de hoek of zelfs binnen het eigen kerkgebouw kan gebeuren. Met
name in stedelijke gebieden leefde het verlangen bij gevestigde en nieuwe ker-

ken om elkaar (beter) te leren kennen. Tussen 2007 en 2009 organiseerde de Nederlandse Zendingsraad daarom het project *See You in the Bible* in Amsterdam.³ In Den Haag was al in 2003-2004 ervaring opgedaan met een kleinschaliger project voor intercultureel bijbellezen. Op de leermomenten uit dat project werd nu voortgeborduurd. Het project in Amsterdam bracht bijbelgroepen uit allerlei verschillende kerken bij elkaar voor series van meestal vier ontmoetingen. Voor veel leden van die groepen werd het een hernieuwde kennismaking met een bijbelverhaal en een verrassende kennismaking met een andere kerkelijke traditie. Onder de deelnemers waren Ghanese, Egyptische, Surinaamse, Caribische, Spaanstalige, Indonesische en natuurlijk Nederlandse gemeenten. Door de vertaalslag naar een andere kerk- en leestradiatie te maken, kwam de eigen leestradiatie op een nieuwe manier tot leven.

De teksten die behandeld werden in deze ontmoetingen waren Genesis 16 en 21, Genesis 18 en Lucas 10. Het zijn teksten die zich goed lenen voor een gesprek tussen culturen. Deze schriftgedeelten spreken zelf immers al over 'interculturele ontmoetingen' (tussen Abraham en zijn gasten, en tussen Joden en Samaritanen). Het is een goede stelregel om in interculturele bijbelstudies te kiezen voor verhalende teksten waarin een ontmoeting centraal staat. De praktijk leert dat deze verhalen tot vruchtbare gesprekken leiden. Ze brengen culturele veronderstellingen snel boven water, omdat de rollen van man en vrouw, van gastheren/gastvrouwen en gasten, van 'autochtoon' en 'allochtoon' in iedere cultuur weer anders verdeeld zijn.

Gastvrijheid betaalt zich terug

De bespreking van de gastvrijheid van Abraham (Genesis 18:1-15) leidde in het project *See You in the Bible* tot buitengewoon boeiende gesprekken. Thema's die aan de orde kwamen waren: gastvrijheid, de maaltijd, kinderloosheid, geloof en ongeloof, de plaats van de vrouw in gezin en samenleving.

Vanuit Arabische en Afrikaanse culturen observeerden deelnemende groepen bijvoorbeeld hoe Abraham zijn gasten overreedt om even te gaan zitten, zodat hij snel 'wat water' en 'iets te eten' kan brengen en hoe hij vervolgens Sara opdraagt vers brood te bakken en zijn dienaar aan het werk zet met 'een mooi kalf dat er mals uitzag'. De gasten worden geëerd met het beste dat hij heeft, hoewel hij er zelf gemakkelijk over praat.

Het was herkenbaar voor Afrikaanse en Arabische christenen, die gastvrijheid hoog in het vaandel hebben. Zij wezen dan ook op de grote gevolgen van

dit moment van ontvangst. Een van de Afrikaanse deelnemers concludeerde: ‘Gastvrijheid betaalt zich terug. Er is altijd een beloning.’ Dat is nu niet direct een interpretatie die een gemiddelde Nederlandse groep aan dit tekstgedeelte zou koppelen.

Een Nederlandse deelnemer vond Abrahams gastvrijheid een spiegel voor de Nederlandse cultuur: ‘Spontane bezoeken vinden in Nederland steeds minder plaats. Afspraken worden zorgvuldig gepland. Zomaar langs gaan is, vooral in de stad, bijna niet meer mogelijk.’ De groepen raakten in gesprek over de reden waarom dat het geval is. Ze kwamen bij het grondwoord ‘vertrouwen’ terecht en stelden de volgende vragen: ‘Kun je iedereen zomaar vertrouwen? Wat gebeurt er als de deurbel gaat, je doet open en je vindt een onbekende op de drempel?’ Met dat probleem zat Abraham ook. Vertrouwde hij zijn gasten vanaf het begin? Wist hij eigenlijk wel met wie hij te doen had? Samen concludeerden de groepen dat vertrouwen aan de basis van gastvrijheid ligt, en dat het een christelijke houding is.

Burger en migrant

In de bespreking van Genesis 16 en 21 tussen een Nederlandse en een Antilliaanse groep, bleken de Nederlandse vrouwen zich gemakkelijk met Sara te identificeren, terwijl de Antilliaanse vrouwen zich eerder tot Hagar aange trokken voelden. De Nederlandse groep begon met een heel positieve visie op Sara, als moeder van de gelovigen (Hebreeën 11:11), terwijl Hagar slechts een wat duistere bijrol had. De Antillianen zagen in Hagar echter een migrant, een vreemdeling als zichzelf, die wist wat verstoting betekende. In hun kijk op het verhaal speelde Sara eerder de ‘bad girl’. Was Hagar wel zo opstandig als vaak aangenomen wordt? Of was dat eerder de perceptie van Sara?

In de confrontatie van deze visies kwam het machtsspel tussen Sara en Hagar scherp in beeld, maar kregen de groepen ook oog voor de bijzondere zorg van God voor *beide* vrouwen. Sara hoeft in hoofdstuk 21 niet meer smalend te lachen, maar kan van harte lachen als zij een zoon ontvangt, terwijl Hagar in de woestijn bij de bron Gods bijzondere zorg ontvangt. De groepen herkenden in het Genesisverhaal de moeite van de Nederlandse samenleving, waarin groepen migranten soms verstoten en soms opgenomen worden. Ze zagen in Sara en Hagar een burger en een migrant. Bevrijdend was dat ze ontdekten hoe tegenstellingen in het perspectief van het geloof overstegen kunnen worden.

Hulp uit onverwachte hoek

In een serie ontmoetingen tussen een Surinaamse groep en een Nederlandse groep, stond de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan centraal (Lucas 10:25-37). De groepen raakten in gesprek over de gevaarlijke weg tussen Jeruzalem en Jericho. Verhalen over de onveilige binnenlanden van Suriname en de straten van Amsterdam wierpen licht op deze weg. Het was een grensgebied, een gebied waar je vreemdelingen kon tegenkomen. En vreemdelingen zijn moeilijk te vertrouwen.

Deze conclusie werd versterkt doordat het in het bijbelverhaal niet een landgenoot, maar een Samaritaan, een vreemdeling, een vijand was die barmhartigheid betoonde. Als vanzelf kwam het gesprek daarna op de omgang met andersgelovigen. Dat gaf weer een verdieping aan dit gesprek tussen twee christelijke gemeenten. Want als christenen is het relatief gemakkelijk om elkaar lief te hebben, maar geldt hetzelfde voor mensen met een andere religie? Onwillekeurig werd een koppeling gemaakt tussen de Samaritaan en een moslim en kwamen de groepen tot het besef dat hulp vaak uit de meest onverwachte hoek komt en dat deze gelijkenis uiteindelijk de bal terugkaatst: kan ik een naaste zijn voor die ander, hoe anders ook?

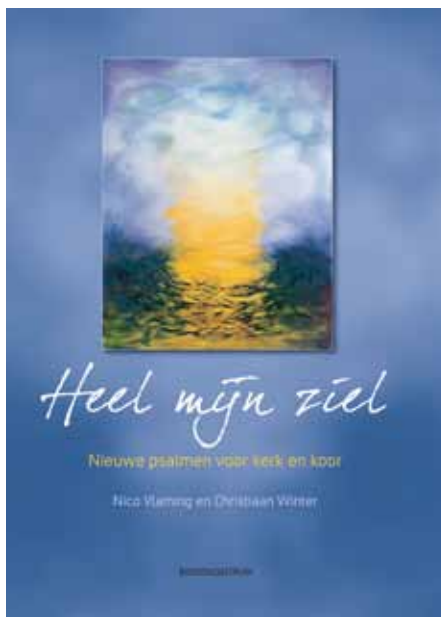
Wie zich zorgvuldig over de grondtekst buigt en die ook nog eens vertaalt, zal zulke nuances ongetwijfeld overdenken. Maar de gewone lezer leest hier gemakkelijk over heen. In gesprek met mensen uit een andere cultuur komen de verschillen echter boven tafel en gaan juist die bijbelse details opnieuw spreken die in iedere cultuur weer anders functioneren.

Noten

- 1 H. de Wit, 'My God,' she said, 'ships make me so crazy.' *Reflections on Empirical Hermeneutics, Interculturality, and Holy Scripture* (Evangel Press 2008), 30-31.
- 2 H. de Wit, M. Kool, N. van der Harst en A. Molenaar (red.), *Putten uit de bron: Een bijbelverhaal intercultureel gelezen*, Zoetermeer 2004.
- 3 Het verslag van dit project en allerlei tips voor intercultureel bijbellezen vindt u in B. Boersma, E. Feenstra en W. van Saane, *See You in the Bible: Intercultureel bijbellezen in de praktijk*, Zoetermeer 2011.

W. van Saane is stafmedewerker van de Nederlandse Zendingsraad.

Aankondiging uitgave

▲ Omslag *Heel mijn ziel*

Heel mijn ziel. Nieuwe Psalmen voor kerk en koor.

Op 11 februari 2012 verschijnt dit boek met nieuwe muziek. Nico Vlaming, predikant te Kats-Kortgene, en Christiaan Winter, cantor Oude Kerk Amsterdam, stelden de uitgave samen. Het bevat honderdvijftig psalmen en de cantica in eenvoudige abdijsstijl met twee antifonen en in vierstemmige chants naar anglicaans model, om te zingen in kerk en koor. Het boek wordt op 11 februari 2012 gepresenteerd met een zangdag, waarschijnlijk in Amersfoort. Nadere informatie volgt nog, maar opgeven kan al via info@bijbelgenootschap.nl o.v.v. Heel mijn ziel – zangdag.

ISBN 978 90 2396 758 3

Prijs: ca. € 29,90

**Uitgave van Boekencentrum
i.s.m. het Nederlands Bijbelge-
nootschap.**